

Verschenen in de VOM-reeks:

- 1984 "Monumentenzorg Den Haag 1984"
Stad – gebouw – bodem
(niet meer verkrijgbaar)
- 1984 nr.2 "Het Nobelhuis"
Een archeologisch en bouw-
historisch onderzoek
- 1984 nr.3 "Monumentale kerken in Den
Haag"
De problematiek van de archi-
tectuur-historisch waardevolle
kerkgebouwen
(niet meer verkrijgbaar)
- 1985 nr.1 "Landarbeiders en leerbewer-
kers in de late middeleeuwen"
Opgravingen in 's-Gravenhage
- 1985 nr.2 "De voormalige Hoofdwacht"
De restauratie van Buitenhof
19 te 's-Gravenhage
(niet meer verkrijgbaar)
- 1985 nr.3 "Tussen Plein en Kalvermarkt"
Opgravingen in 's-Gravenhage
- 1985 nr.4 "Gebouw Mercurius"
De restauratie en verbouwing
van Noordeinde 43
(niet meer verkrijgbaar)
- 1986 nr.1 "Putten uit het verleden"
Opgravingen in Loosduinen,
Kazernesstraat en Mauritshuis

- 1987 nr.1 "Monumenten in het hart van
Den Haag"
- 1987 nr.2 "Het CJMV-gebouw"
De restauratie van Prinse-
gracht 4 te 's-Gravenhage
(niet meer verkrijgbaar)
- 1987 nr.3 "Onderdelen van het Spui-
kwartier" Opgravingen aan het
Spui
- 1987 nr.4 "De Rusthof"
De restauratie van Park-
straat 41-61
(niet meer verkrijgbaar)
- 1987 nr.5 "Grote of St. Jacobskerk"
De restauratie en aanpassing
van de Grote Kerk te
's-Gravenhage
- 1988 nr.1 "'s-Gravenhage 1840-1940"
100 jaar Haagse stadsontwikkeling

Exemplaren van de boekjes zijn verkrijg-
baar bij:
Gemeentelijk Informatiecentrum,
Groenmarkt 1, Den Haag

uitgave Gemeente 's-Gravenhage,
Afdeling Verkeer en Vervoer,
Openbare Werken en
Monumentenzorg

productie Bureau Monumentenzorg

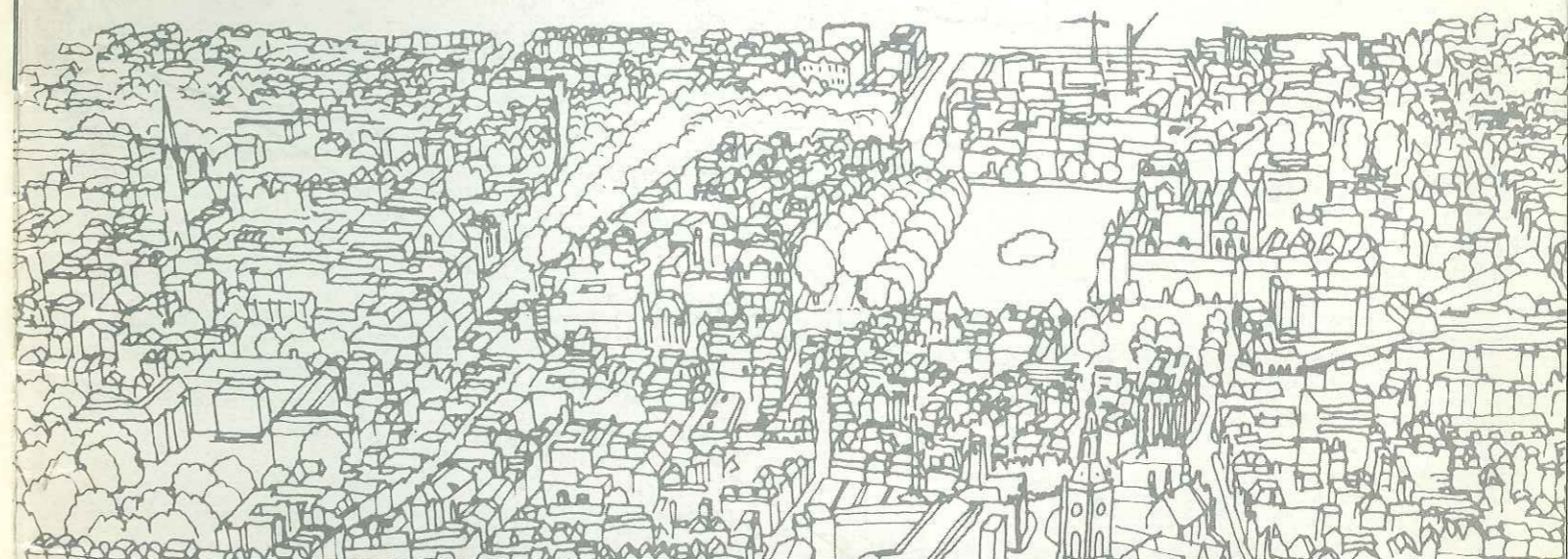
vormgeving Koring Grafische Vormgeving bv

druk Gemeentedrukkerij van
's-Gravenhage

1988.2000 Prijs: f 2,50

Riviervismarkt 3 en 4

Een restauratie in het hart van Den Haag

VOM-reeks 1988 nummer 2

Riviervismarkt 3 en 4

Een restauratie in het hart van Den Haag

door J.H. Hennis
m.m.v. Y. Braaksma en D. Dijkstra

onder redactie van J.C. 't Hart

VOM-reeks 1988 nummer 2

Gemeente 's-Gravenhage, Afdeling Verkeer en Vervoer, Openbare Werken en Monumentenzorg (VOM)

In dit tweede deeltje in de VOM-reeks van 1988, dat gepresenteerd wordt bij de voltooiing van de restauratie van de panden Riviervismarkt 3 en 4 hecht ik eraan deze restauratie in een breder perspectief te plaatsen.

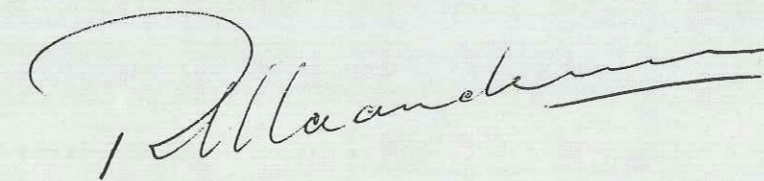
In de eerste plaats gaat het om twee waardevolle, beschermde monumenten. Maar dit is niet het enige belang dat aan deze restauratie onderkend kan worden.

De ligging van de panden Riviervismarkt 3 en 4 in het hartje van het centrum, het middelpunt van de historische binnenstad, geeft het belang aan van deze panden in hun stedenbouwkundige context. De Riviervismarkt die in sterke mate gedomineerd wordt door de aanwezigheid van topmonumenten als de Grote Kerk en het Oude Stadhuis is een vitaal onderdeel van de historisch stedenbouwkundige kwaliteiten van de Haagse binnenstad.

Het initiatief, dat de Nutsspaarbank hier ontplooid door – na herstel van het oude hoofdkantoor op nr. 5 – opdracht te geven tot herstel van deze monumenten past op voortreffelijke wijze in het streven van het gemeentebestuur op planmatige wijze te komen tot het herstel van panden met waarde als monument. Zowel het gebied bij het Westeinde als de Oude Molstraat en de straten daaromheen zijn de afgelopen jaren zienderogen verbeterd. De activiteiten aan de Riviervismarkt passen uitstekend in dit kader.

Maar niet alleen het herstel van de bebouwing speelt een rol. Ook de inrichting van de openbare ruimte kan een positieve invloed hebben op de kwaliteit van het stadsbeeld. Naar ik heb begrepen heeft de herinrichting van de Raadhuispromenade de opdrachtgever geïnspireerd om de bewuste panden aan te pakken. Een voorbeeld van een wisselwerking van gemeentelijke activiteiten en particulier initiatief.

Tot slot merk ik op, dat door de voltooiing van de restauratie van deze panden een extra dimensie is toegevoegd aan deze plek, die zozeer gekenmerkt wordt door de gerestaureerde Grote Kerk. Goed gerestaureerde monumenten met een goede bestemming, kortom een verrijking van de Haagse binnenstad waar een ieder veel plezier aan zal beleven.

De wethouder van Verkeer en Vervoer,
Openbare Werken, Monumenten en Milieubeleid,

Mr. R. Vlaanderen.

1. Een gedeelte van de voorgevel van het pand Riviervismarkt 3, ca. 1905.

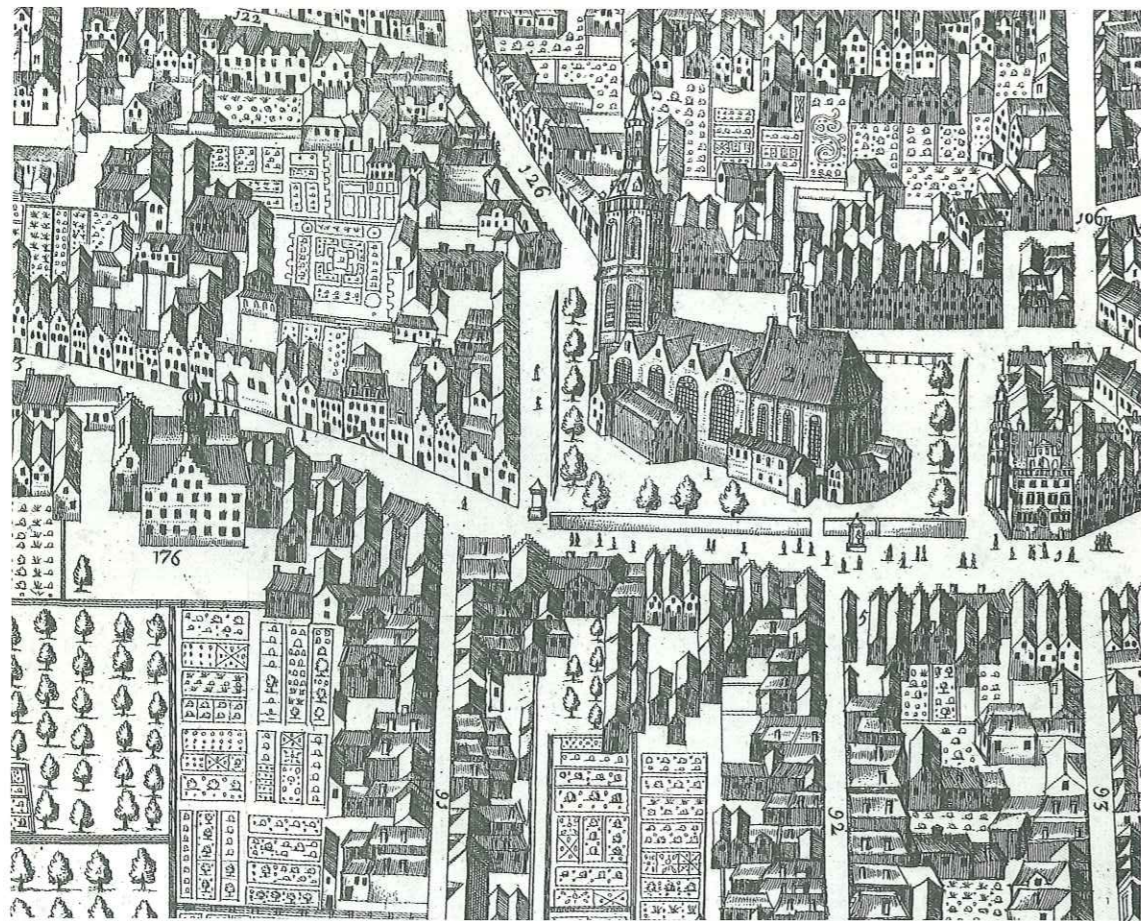

2. De voorgevel van pand Riviervismarkt 4, 1988.

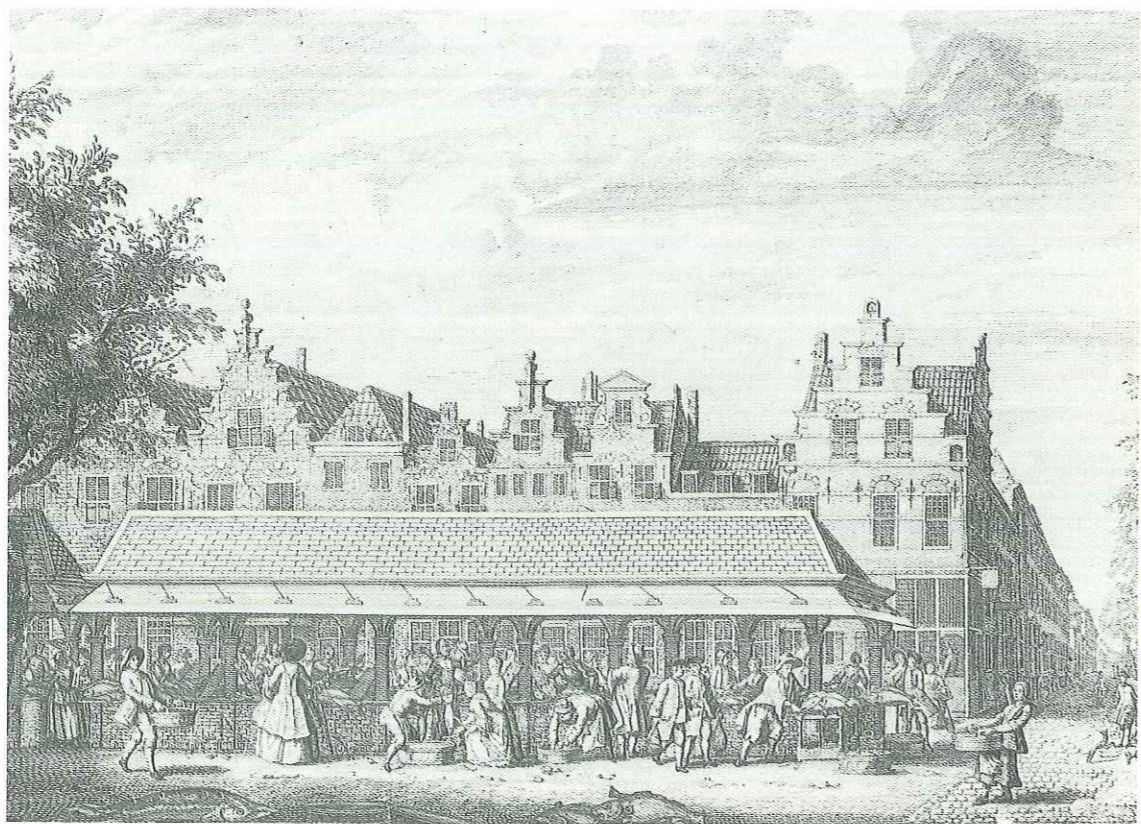
Inhoud

<i>Hoofdstuk 1</i>	De ontwikkeling van de omgeving van de Riviervismarkt	7
<i>Hoofdstuk 2</i>	De bouw- en gebruiksgeschiedenis van de huizen Riviervismarkt 3 en 4	9
<i>Hoofdstuk 3</i>	Bouwhistorisch onderzoek	15
<i>Hoofdstuk 4</i>	Restauratie en rehabilitatie	17

3. Gedeelte van de stadsplattegrond van Elants, 1681.

4. De Vismarkt (nu Schoolstraat) en de Rivierovismarkt in 1766, ets J. Besoet.

1. De ontwikkeling van de omgeving van de Rivierovismarkt

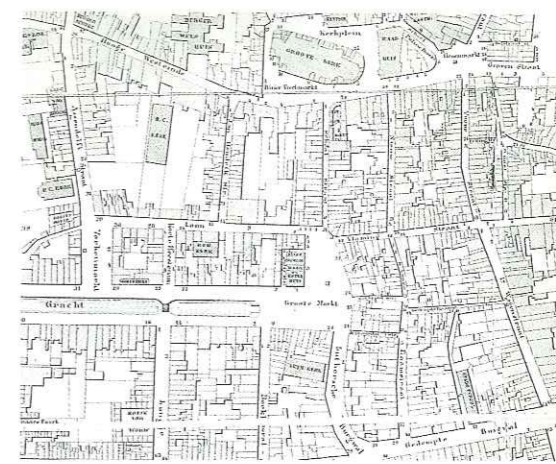
Vanaf het tijdstip, dat de graven van Holland zich op het huidige Binnenhof vestigden (ca. 1248), ontstond in de directe omgeving van het grafelijke slot – de Ridderzaal – al snel bebouwing. In de loop van de tijd breidde deze bebouwing, waar aan het Hof verbonden functionarissen en neringdoenden zich vestigden, zich snel uit. De Hoffunctionarissen kozen de omgeving van de Hofvijver uit als plaats van vestiging. In zuidelijke richting ontstond bebouwing voor ambachtslieden. De omgeving van de Grote Kerk waarvan de bouw rond het midden van de 14e eeuw begon, werd vooral door neringdoenden en kooplieden uitgekozen. In alle gevallen werden de eerste huizen op de relatief droge zandwal, die evenwijdig aan de duinenrij landinwaarts is gelegen, gebouwd. Al lang voordat er van bebouwing sprake was, liepen er al belangrijke handelswegen op deze zogenoemde "Haagse geest". Aan de buitenrand van de eerste bebouwing ontstonden – vooral in westelijke richting – verschillende kloostergebieden (afb. 3).

De Grote Kerk werd gebouwd nabij twee belangrijke routes: in noord-zuid richting de as Noordeinde-Venestraat-Wagenstraat en in oost-west richting de verbinding van het grafelijke Hof met het Westland, lopend via het Westeinde. In deze omgeving onstonden levendige handelsactiviteiten. Op de verschillende pleintjes rond de Kerk en het naburige stadhuis, gebouwd in 1564/'65 werd markt gehouden. Namen als Dagelijkse Groenmarkt en Rivierovismarkt herinneren hieraan. Een in 1766 gemaakte ets geeft een indruk van het levendige straatbeeld (afb. 4).

De bebouwing in het gebied ten westen van de Grote Kerk breidde zich steeds verder uit. In de omgeving van de Prinsegracht en het Westeinde werden de uitgestrekte kloosterterreinen en tuinen hierdoor opgeslokt. Aanvankelijk stonden verspreid langs deze hoofdstraten rijke stadshuizen, waarvan een aantal de tand des tijds heeft doorstaan. Deze buurt heeft een beperkte tijd van welvaart beleefd, alhoewel het gebied nooit tot volle ontwikkeling is gekomen (afb. 5).

In meer recente tijd trad hier in zekere mate verpaupering op die ook het aangrenzende, oudere stadsdeel in haar greep kreeg. Aan het eind van de 19e eeuw en in de loop van deze eeuw werden steeds meer stadshuizen en -huisjes aan grootschalige bebouwing opgevoerd.

Naast de reeds genoemde ontwikkelingen in het gebied rond de Grote Kerk werden in de jaren twintig van deze eeuw rigoureuze veranderingen in het stratenpatroon doorgevoerd. Ten koste van de bebouwing aan de Rivierovismarkt-westzijde en de Jan Hendrikstraat kwam een doorbraak tot stand, die de huidige brede verkeersader heeft voortgebracht. Op de hoek van de Rivierovismarkt en de verbrede Jan Hendrikstraat werd in 1919/'21 het huidige hoofdkantoor van de Nutsspaarbank gebouwd. Begin dertiger jaren werd de westelijke bebouwing van de Torenstraat gerealiseerd. Aan de oostzijde van de Jan Hendrikstraat verrees in de jaren '60 het omvangrijke nieuwe kantoorgebouw

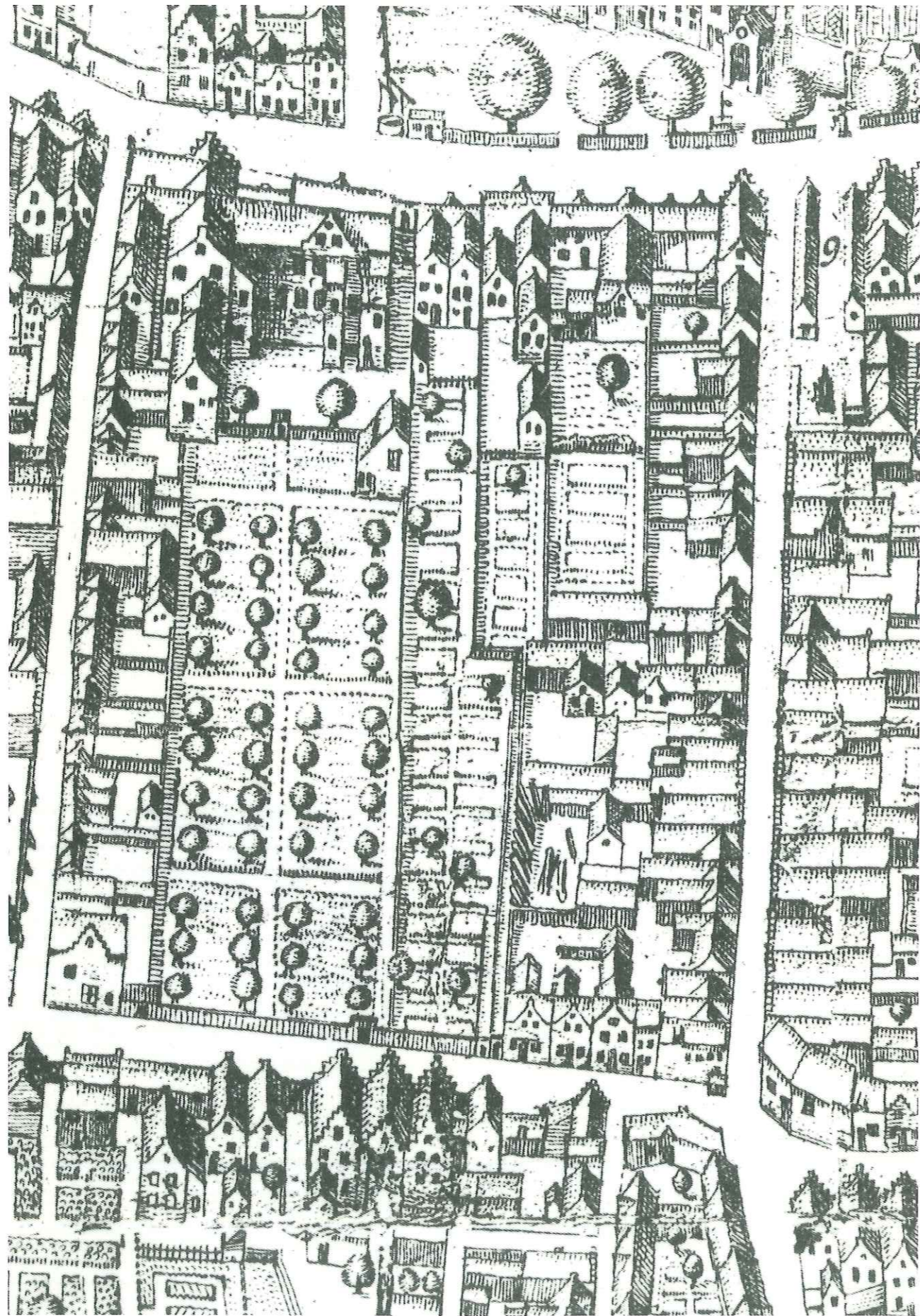

5. Gedeelte van de stadsplattegrond van Last/Lobatto, 1868.

van de Nutsspaarbank, tezamen met de parkeergarage aan de Laan. De in de tuinen van de huizen Rivierovismarkt 3 en 4 in voorgaande eeuwen opgetrokken gebouwtjes (afb. 6) werden ca 1972 afgebroken teneinde ruimte te bieden aan de uitbreiding van het kantorencomplex van de Nutsspaarbank.

6. De bebouwing van de achtererven vóór 1972.

7. De huizen en hun achtererven, gedeelte van de stadsplattegrond van Bos en Van Harn, 1616.

2. De bouw- en gebruiksgeschiedenis van de huizen Riviervismarkt 3 en 4

De geschiedenis van de huizen aan de huidige Riviervismarkt – de nummering loopt van 1 tot 5 – sluit aan bij de in het vorige hoofdstuk aangehaalde ontwikkeling van het gebied. De vroegst bekende bebouwing ter plaatse van de panden Riviervismarkt 3 en 4 dateert van vóór 1460. In dat jaar verkocht Jacob Heynricsz. Coppiers een huis met erf dat zich uitstrekte van de Riviervismarkt tot aan de Laan. De familie Coppiers was vanaf dat tijdstip eigenaar van de erven die werden begrensd door de Riviervismarkt, de erfscheiding tussen de huizen Riviervismarkt 2 en 3 en, aan de westzijde, het oude smalle pad dat de "Jan Heynricszstraat" werd genoemd.

Het in 1460 verkochte huis was waarschijnlijk een stenen huis van ca 6 ½ x 10 m grondoppervlak dat ter plaatse van Riviervismarkt 4 heeft gestaan (afb. 8). In de kelder van het huidige pand werd tijdens de werkzaamheden een fundering aangetroffen, die met zogenaamde "kloostermoppen" was gemetseld (afb. 15). De voorzijde van het stenen huis lag ca zes meter achter de huidige rooilijn. Ook de afvalput, die men ca 2 ½ m achter het verdwenen huis aantrof, zal zeker tot deze oude bebouwing hebben behoord.

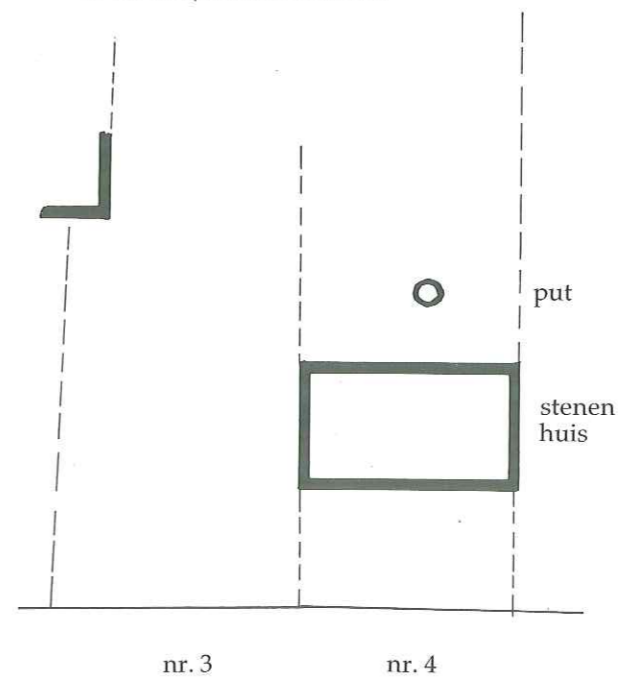
Het stenen huis werd sinds 1553 bewoond door Aernt van der Hooch. Zijn familie bleef gedurende zeker anderhalve eeuw eigenaar van het pand Riviervismarkt 4. Het bezit van het huis op nr. 3 duurde aanmerkelijk korter. In 1614 verkocht zoon Cornelis van der Hooch de oostelijke helft aan zijn schoonzoon. Op dat moment waren de "voorhuizen", grenzend aan de Riviervismarkt, al gebouwd. Het oude stenen huis was vermoedelijk al aan het eind van de 16e eeuw gesloopt om ruimte te bieden aan nieuwbouw (afb. 9).

Aan de hand van de vogelvluchtkaart van Bos en Van Harn (afb. 7) kan men een goede indruk krijgen van de in 1616 aanwezige situatie. De vorm van de kappen van de twee (voor)huizen – een langskap evenwijdig aan de straat met aan de achterzijde twee dwarskappen met tussenliggende zakgoot – is tot op de dag van vandaag niet ingrijpend veranderd. Bij de verkoop in 1614 werd de achterliggende tuin gesplitst in een gedeelte dat zich uitstrekte tot aan de Laan. De tuin, die tot het huis Riviervismarkt 3 ging behoren, was aanmerkelijk korter. Een smal pad langs de tuin van nr. 4 vormde de verbinding met de Laan. Dit pad is als een doodlopende achterstraat gehandhaafd gebleven.

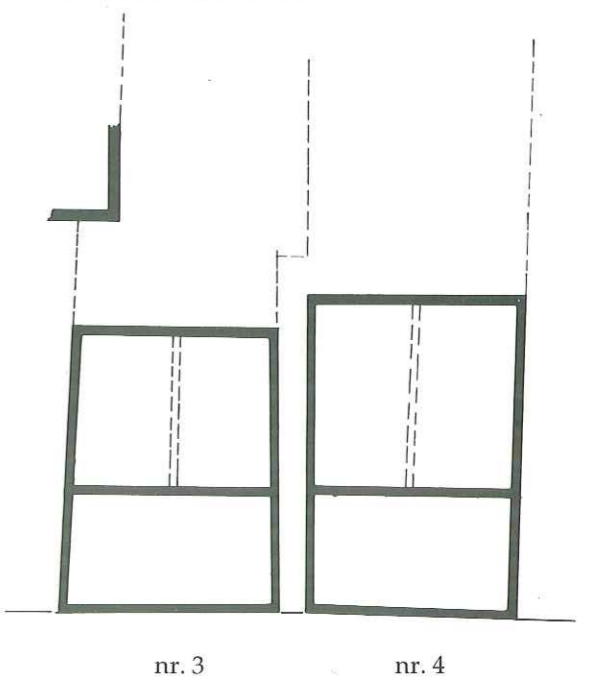
Ook aan de zijde van de Riviervismarkt was er een smal steegje "breet sijnde van vooren tot achteren vier voeten min drije duim". De nieuwe eigenaar van nr. 3 kreeg bij de koop in 1614 het recht om deze steeg ter hoogte van de eerste verdieping te "overbouwen". Vier decennia later, zoals uit een notariële akte uit 1657 valt op te maken, was het voorste gedeelte van de steeg ook op de begane grond bij de woonruimte van nr. 3 getrokken. De akte maakt melding van een kruiskozijn in de voorgevel van nr. 3, boven een deel van de stoep behorend tot nr. 4 (afb. 12).

In de tweede helft van de 17e eeuw werden aan de bestaande panden achterhuizen toegevoegd, aanvankelijk het eerst bij nr. 3, doch spoedig ook bij nr. 4 (afb. 10). In latere instantie werden de achterhuizen, die tot dan toe een souterrain en twee hoofdlagen telden, met een verdieping verhoogd. Als verbindend element tussen de voor- en achterhuizen werden een tussenlid (bij nr. 3) en een trappenhuis opgetrokken. Deze

8. Het 'stenen huis', eind 14e eeuw.

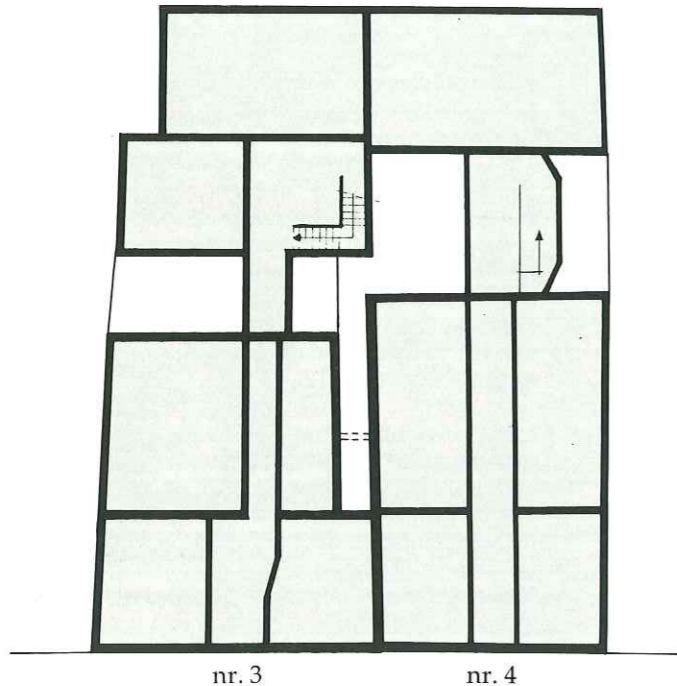

9. De huizen in de toestand vóór 1616.

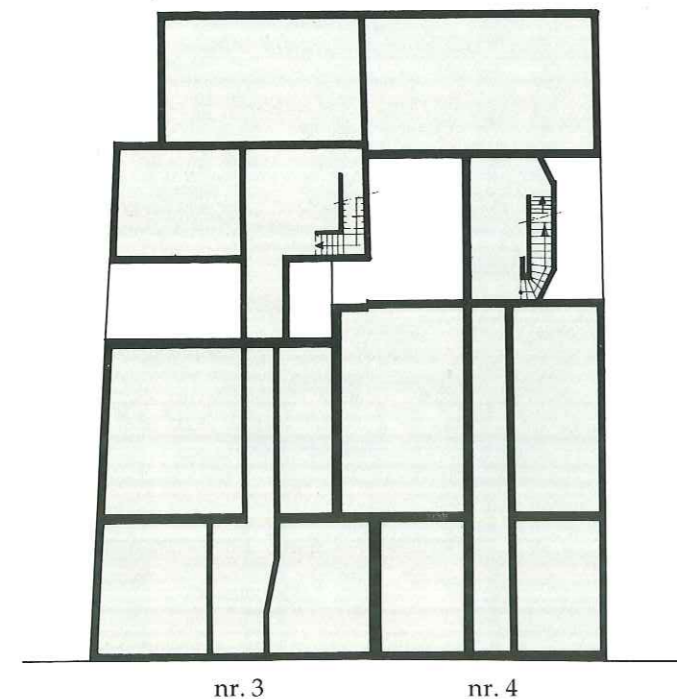

tussen binnenplaatsen gesitueerde bouwdelen sloten aan op de gangenstructuur van de voorhuizen en, in het geval van nr. 3, op het trappenhuis in het achterhuis. In het voorhuis van nr. 3 was op de begane grond een enigszins geforceerde oplossing ontstaan. De gang aan de voorzijde sloot in het midden van de gevel aan. Aan de achterzijde was de gang sterk asymmetrisch gesitueerd. Er resteerde slechts een smalle achterkamer ter rechterzijde van de gang.

Beide huizen werden omtrent 1729 aan een grootscheeps verbouwingsplan onderworpen. De weduwen Van Wouw en Van der Vliet, op dat moment bewoners van Riviervismarkt 3 res-

10. De huizen in de toestand vóór 1729.

11. De huizen in de toestand na de verbouwing in 1729.

pectievelijk nr. 4, kwamen in een akte het definitieve gebruik van de voormalige steeg aan de voorzijde overeen. Op de begane grond ging de steeg over een lengte van 6,3 m en op de verdieping over 8,35 m lengte bij het huis van Van Wouw (nr. 3) behoren. Ook het bijbehorende gedeelte van de stoep verwisselde van eigenaar. De bewoner van nr. 4 verkreeg het recht om de rest van de gang te benutten. Dit recht werd door de bewoner van Riviervismarkt 4 aangegrepen om de linker achterkamer in het voorhuis flink te verbreden. De eronder gesitueerde kelderruimte werd eveneens vergroot (afb. 11).

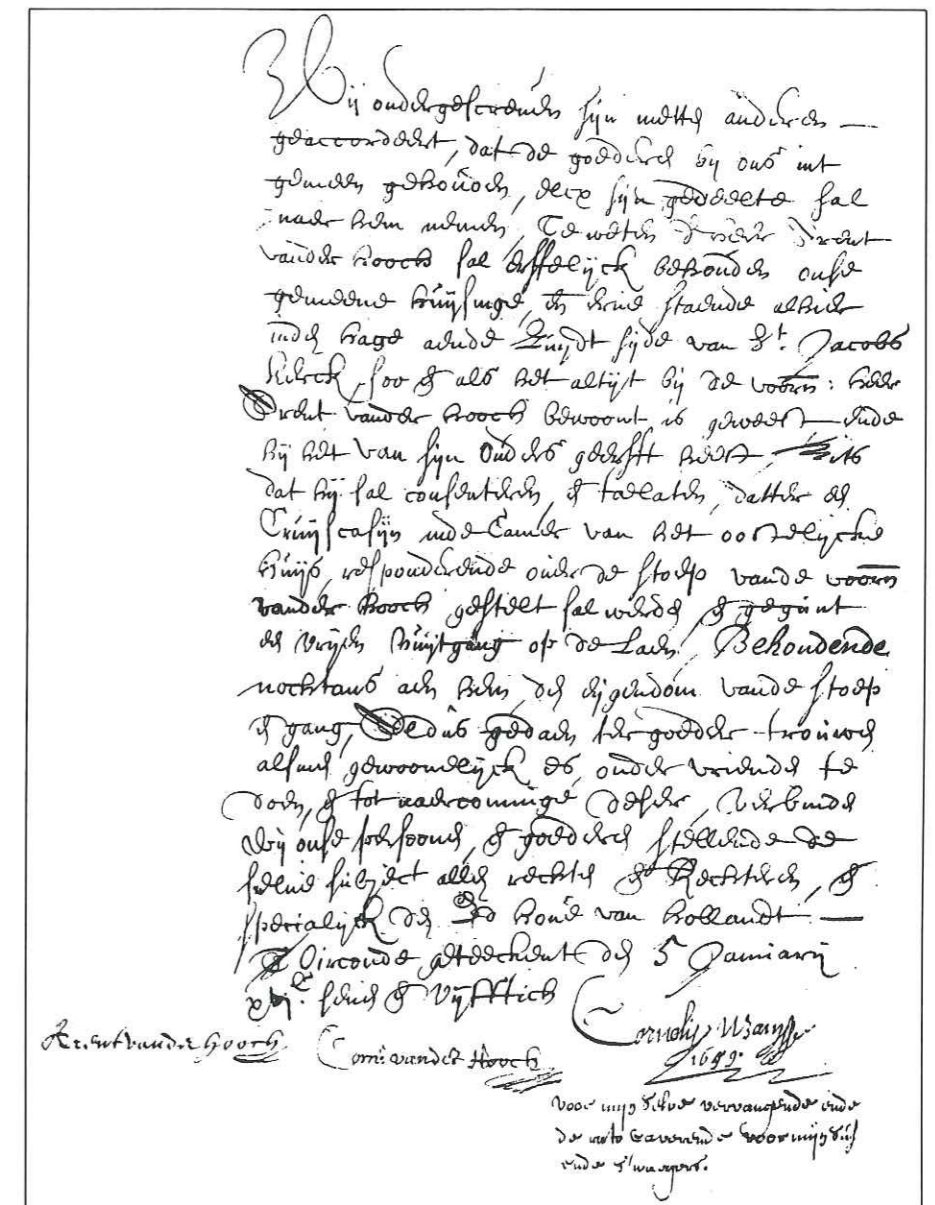
Het verbouwingsplan van 1729 heeft op vele plaatsen in de beide huizen zijn sporen achtergelaten. Geheel overeenkomstig de mode van die tijd werden de belangrijkste interieurs en gevels in Lodewijk XIV-stijl vormgegeven. De gevelopstanden aan de Riviervismarkt, doch ook de achtergevels der achterhuizen werden conform de regels van deze stijl opgetrokken. Met name de door zwaar lijst- en profielwerk omzoomde, symmetrisch geplaatste entree's, de vensters met spiegelbogen in de voorgevel van nr. 4 en de gebeeldhouwde consoles vertonen deze stijlkenmerken.

In de binnenruimten van Riviervismarkt 4 vallen vooral enkele rijk van lijstwerk en ornamenten voorziene stucplafonds, de betimmeringen op de begane grond van het voorhuis en de monumentale trap tussen het voor- en het achterhuis op als in Lodewijk XIV-stijl vormgegeven onderdelen.

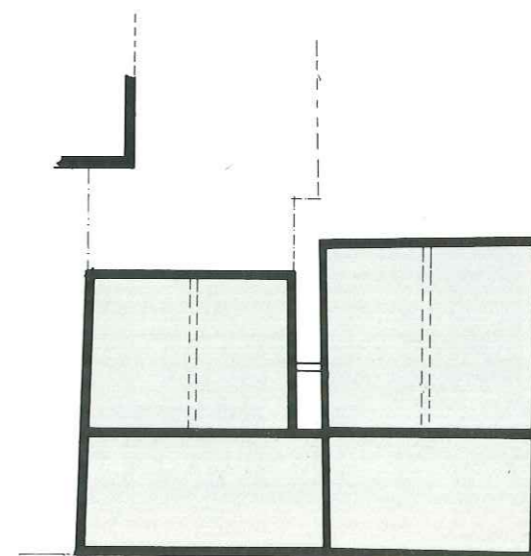
Het interieur van het huis Riviervismarkt 3 werd, voor zover dat kon worden nagegaan, veel minder rijk uitgemonteerd. Het okerkleurig geschilderde stucwerk achter de later aangebrachte bespanning in enkele ruimten op de eerste verdieping was versierd met een eenvoudige rode bie met kwartholle hoekovergangen.

In de loop van de 19e eeuw hebben de toenmalige bewoners de panden op enkele onderdelen opnieuw aangepast aan de stijl- en gebruikseisen des tijds. In beide huizen werden tal van veranderingen aangebracht die varieerden van complete nieuwe plafonds in 19e-eeuwse trant tot het vervangen van het trappenhuis in het achterhuis van nr. 3, van het wijzigen van lambrizingen en haardpartijen tot het opdelen van grotere ruimten in kleine kamertjes. De vensters in de voorgevel van Riviervismarkt 3 werden gewijzigd in empire-stijl. Deze aanpassingen gingen echter niet ten koste van de historisch gegroeide structuur van de beide huizen.

Tot ver in de 19e eeuw zijn de huizen aan de zuidzijde van de Riviervismarkt als woonhuis blijven functioneren. Langzamerhand kreeg het proces van verval, dat in het gebied van het Westeinde/Prinsegracht gaande was, ook de omgeving van de Grote Kerk in zijn greep. Steeds meer woonhuizen werden verbouwd tot winkel- en bedrijfspanden. Ca 1900 was in pand Riviervismarkt 3 een viswinkel en een verzekeringskantoor gevestigd. Het huis was dientengevolge in meerdere delen gesplitst. Op de bovenverdieping waren woningen die elk een eigen entree in een portiek op de begane grond hadden (afb. 1).

12. Akte van verdeling van de tussenliggende steeg en de huizen in de toestand vóór 1670.

Wij onderschreven sijn metten anderen geaccordeert, dat de goederen bij ons int gemeen gehouden, elcx sijn gedeelte sal naer hem nemen. Te weten de heer Arent vander hooch sal erfelijck behouden onse gemeene huijsinge en(de) erve staende alhier inden hage aende Zuidt sijde van St. Jacobs kerck, soo & als het altijt bij de voorn. heer Arent vander hooch bewoont is geweest ende hij het van sijn ouders geerfft heeft. Mits dat hij sal consentreren, & toelaten, datter een Cruiscasijn inde Camer van het oostelijcke huijs, responderende oever de stoep vande voorn. vander hooch gestelt sal werden, & gegunt een vrijen vuytgang op de Laen. Behoudende nochtans aen hem, den eigendom vande stoep & gang. Aldus gedaen ter goeder trouwen als men gewoonelijck es onder vrienden te doen, & tot naercominge deser, verbinden wij onse persoonen, & goederen stellende de selver subject alle rechten & Rechteren, & specialijck den Ed. hove van hollandt.

T Oirconde gereeckent den 5 Januarij xvi^e seven & vijfflich.
Arent vander hooch   Corn. vander Hooch   Cornelis Bamsz   1659
voor mijn selve vervangende
ende de rato caverende
voor mijn susters ende
swaegers.

In pand nr. 4 was sinds 1900 "Glashandel De Wolf" gevestigd. Uit functionele overwegingen was het linker venster in de voorgevel gewijzigd in een deurpartij (afb. 13), terwijl doorbraken in het inwendige van het gebouw het transport van glasprodukten verder moesten vergemakkelijken. Ook de binnenplaatsen werden ter vergroting van de opslagruimten overkapt.

In de jaren dertig van deze eeuw werd het pand Riviervismarkt 3 grondig verbouwd. De inwendige opdeling van het voor- en het achterhuis in twee winkels op de begane grond en twee woningen op de verdiepingen, zoals die in de 19e

eeuw was ontstaan, bleef gehandhaafd. De voorgevel werd ter hoogte van de begane grond van een dubbele winkelpui voorzien, in het midden onderbroken door een portiek (afb. 14). Voor deze ingreep was een zware, in staal gedetailleerde opvangconstructie vereist. Deze verbouwing bracht ook de nodige gevolgen voor het interieur met zich mee. In het linker deel van het voorhuis werden de ruimten van de begane grond aaneengeregen ten behoeve van de inrichting van de winkel van de fa. Simonis (corsetterieën). De tussenwand werd door een zware ijzeren bint opgevangen. Achter in de winkel verscheen een tussenver-

13. De voorgevel van het pand Riviervismarkt 4 in 1942.

nr. 2

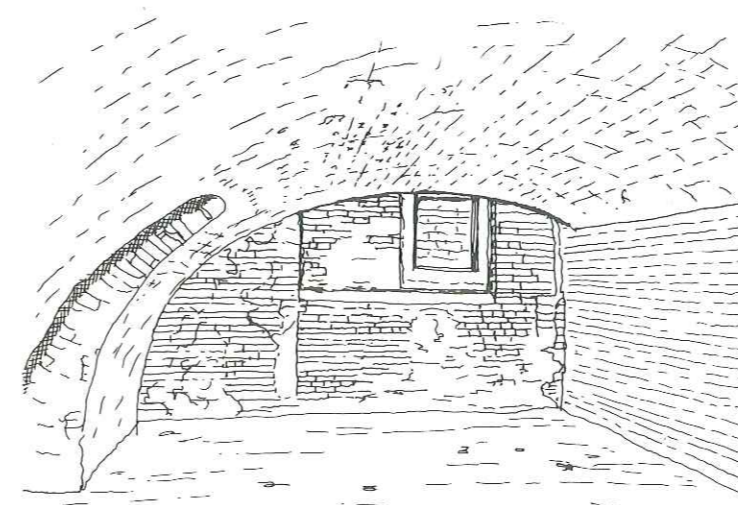
nr. 3

nr. 4

nr. 5

14. Een deel van de gevelwand van de Riviervismarkt, 1933.

dieping in combinatie met paskamers. In zowel het linker, als het rechter winkelgedeelte werden alle, mogelijk nog aanwezige historische elementen gesloopt of door nieuwe betimmeringen aan het gezicht onttrokken. De onderhuizen aan voor- en achterzijde werden als opslagruimte gebruikt. De kelderruimte onder de corsetterie was vooral via een door ijzeren luiken afgedekte trap in de stoep voor de winkel te bereiken. Een vloerluik vormde de enige toegang tot de laat 16e-eeuwse kelder met het tongewelf onder het rechter voorgedeelte (afb. 15).

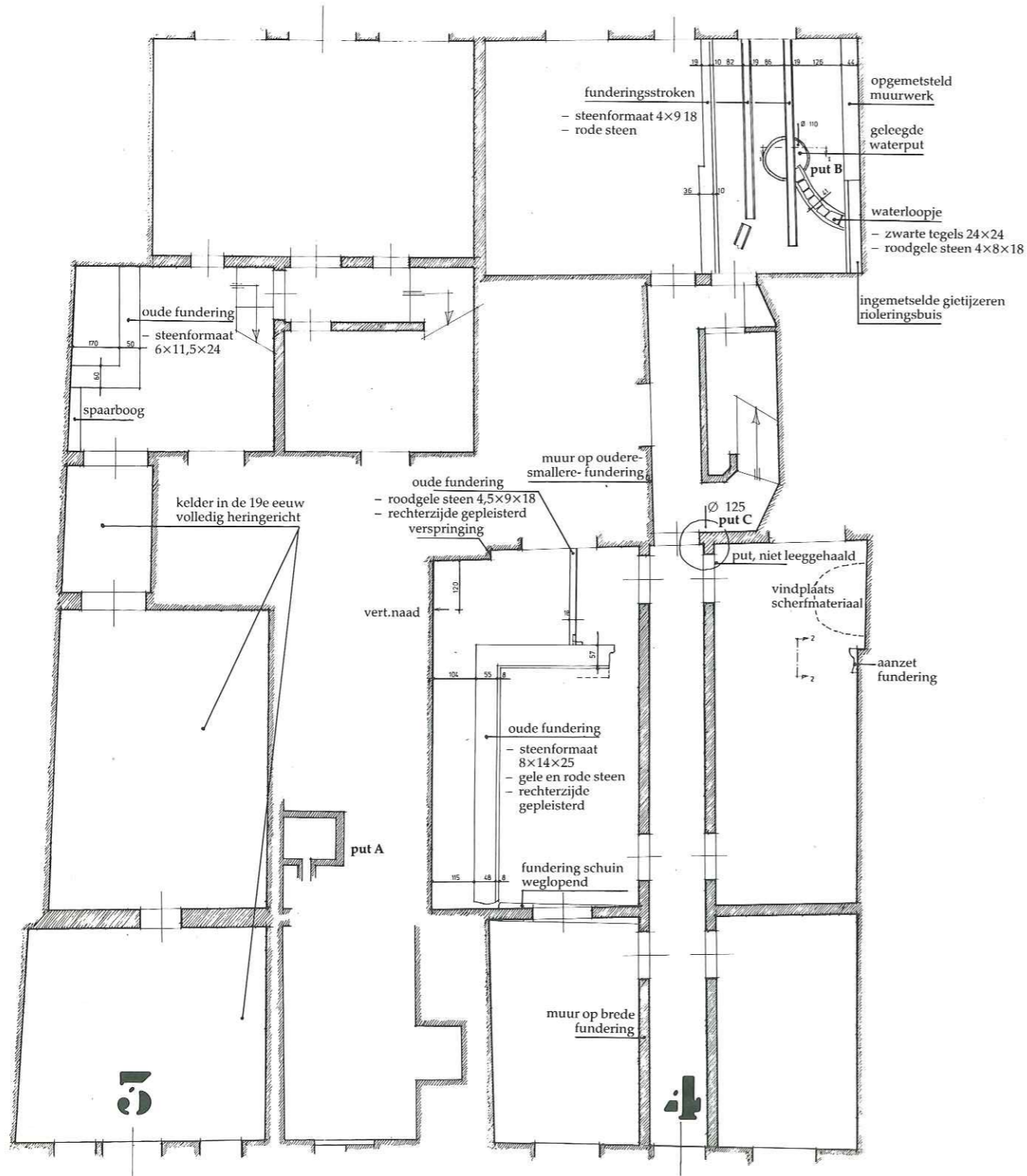

Van de huurders van de panden Riviervismarkt 3 en 4 heeft firma Simonis de winkelruimte het langst – tot 1985 – gebruikt. De overige ruimten zijn alle, nadat de Stichting Nutsspaarbank in 1968 (pand nr. 4) en 1979 de huizen in eigendom had verworven, leeg komen te staan. In 1984 werd een begin gemaakt met de restauratie van achtereenvolgens Riviervismarkt 3 – achterhuis, nr. 4 – geheel en nr. 3 – voorhuis. Het ontwerp van en het toezicht op deze gefaseerde restauratie was in handen van Architectenbureau Braaksma & Roos te 's-Gravenhage. Het achterhuis van Riviervismarkt 3 werd in de eerste helft van 1985 opgeleverd. Het werd door middel van doorbraken op drie verdiepingen in verbinding gebracht met het pand Riviervismarkt 2, de zetel van de Raad voor het Hoger Beroepsonderwijs. Het huis Riviervismarkt 4 ging met ingang van 19 september 1986 dienen als kantoor en ontvangstruimte van de directie van de Stichting Nutsspaarbank. Ook het onlangs gereed gekomen voorhuis van Riviervismarkt 3 biedt plaats aan kantoorfuncties. Op de begane grond en in het onderhuis heeft zich onder meer het voornoemde architectenbureau gevestigd. De hogere verdiepingen worden gebruikt door de H.B.O.-raad. Via het verbindingsgedeelte achter het voorhuis is aansluiting met de ruimten in het achterhuis gerealiseerd.

15. De laat-16e eeuwse kelder in het voorhuis van Riviervismarkt 3.

3. Bouwhistorisch onderzoek

16. Overzicht van de opgravingswerkzaamheden in 1984/85.

Tijdens de ontgravingswerkzaamheden in het onderhuis van de panden Riviervismarkt 3 en 4 zijn enkele oude bouwsporen aangetroffen. Dit beperkte zich niet alleen tot oude funderingen. Er werden ook oude waterputten, rioolgoten en een aantal afgedankte gebruiksartikelen in de bodem aangetroffen.

In het voorhuis van pand nr. 3 werd de kruipruimte achter de middeleeuwse kelder ontgraven. In dit gedeelte bleek zich een gemetselde waterkelder met een toevoergoot te bevinden (afb. 17, put A op afb. 16). Aan de binnenzijde was de kelder bekleed met geglaazuurde plavuizen. Het achterhuis gaf een zware, in een hoek gemetselde fundering van "kloostermoppen" (afm. ca 6 x 11,5 x 24 cm) prijs. In de overige kelders werden geen belangrijke sporen ontdekt. De kelders in de linkerzijde van het voorhuis waren in het einde van de 19e eeuw intensief verbouwd. De ondergrond was te veel "ge-roerd".

Het huis Riviervismarkt 4 gaf zeer interessante historische gegevens prijs. In het linker deel van het voorhuis werden enkele zeer zwaar aangelegde funderingen ontdekt. Een deel was gebruikt om nieuwe bouwmuren vaste voet te geven. Het grootste deel lag "vrij in de ruimte" ter plaatse van de huidige koffiekamer (afb. 16). Zoals blijkt uit de voorgaande hoofdstukken, is deze fundering het restant van het middeleeuwse stenen huis dat ca 1400 ter plekke heeft gestaan. Het formaat van de bakstenen, waarmee de fundering was gemetseld, bedraagt ca 8 x 12 x 24 cm. Op verschillende andere plaatsen, vooral in het achterhuis, werden funderingen met kleinformat baksteen (ca 4 x 9 x 18 cm) aangetroffen. Deze funderingsresten zijn alle van recentere datum (vóór ca 1650).

17. Oude waterput (put A) in het voorhuis van Riviervismarkt 3.

In welke mate dat opgaat voor de grote zinkputten, die zich in het achterhuis en onder de achtergevel van het voorhuis bevinden, is moeilijker aan te geven. De eerstgenoemde put (afb. 18, put B op afb. 16) lag onder één der funderingen in het achterhuis. Het regenwater werd door een gemetseld gootje, afgedekt door zwarte plavuizen, putwaarts geleid. Bij nader onderzoek bleek deze put geen afvalresten of scherven te bevatten.

De put onder de achtergevel van het voorhuis, (put C, zie afb. 16), ligt op een wel heel ongelukkige plaats. Midden boven deze put ontmoet de bouwmuur de achtergevel. Door de aanwezigheid van naastgelegen deurkozijnen kon de belasting niet goed over de ondergrond worden gespreid. De put kreeg het leeuwedeel van deze last te verwerken. De gevolgen voor die hoek van het gebouw zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen.

Het is duidelijk dat deze zinkput (of afvalput) wegens zijn strategische ligging niet verstoord of leeggepompt mocht worden. De put werd met zand gevuld en toegemetseld. De eventueel op de putbodem rustende geheimen zullen vermoedelijk nooit aan het daglicht komen. De ouderdom van de put is af te leiden uit het gegeven dat hij onder de achtergevel van het voorhuis is gesitueerd. De uitbreiding van het voorhuis in zuidelijke richting vond plaats vóór 1614. Het is daarom aan te nemen dat de put in de periode, dat het stenen huis werd bewoond, zijn functie vervulde.

Uit het in het voorhuis van Riviervismarkt 4 gevonden schervenmateriaal kon weinig worden gereconstrueerd. De scherven, die op één plek in een afvalkuil werden aangetroffen, werden alle gedateerd als 17e-eeuws materiaal. Met veel geduld werd een "graapje" (kookpot) gereconstrueerd. Twee zalpotjes en een wit geglaazuurd

18. De zinkput (put B) in het achterhuis van Riviervismarkt 4.

"plooibord" kwamen redelijk ongeschonden uit de bodem te voorschijn (afb. 19).

Voor het overige resteren scherven van kookpotten, een vergiet, tegels, Venetiaans glaswerk enz.

De vele bouwsporen in het metselwerk van de muren, die na ontpleistering zichtbaar werden, zijn niet nader vastgelegd. Na de veelheid van ingrepen, die de panden in de loop der eeuwen te verduren hadden gekregen, is er een tamelijk chaotisch beeld ontstaan.

Eén bouwspoor is relevant voor de ontwikkeling van het pand Riviervismarkt 4. In de huidige koffiekamer in het souterrain van het voorhuis is een staande voeg in het metselwerk ontdekt. Deze zet zich voort over de hogere etages. De achtergevel in de linker hoek vertoont een lichte sprong ten opzichte van het overige gevelvlak.

Vermoedelijk is hier het gedeelte zichtbaar dat werd aangebouwd na de annexatie van de oude steeg tussen de huizen nr. 3 en 4. De oude linker gevel van pand nr. 4 stond waarschijnlijk op de middeleeuwse fundering van het stenen huis (zie afb. 16).

19. Enkele gave gereconstrueerde serviesstukken.

4. Restauratie en rehabilitatie

4.1 Het huis Riviervismarkt 3.

Bij het opstellen van het restauratieplan voor het voor- en het achterhuis van pand nr. 3 zijn twee uitgangspunten gehanteerd. De historische structuur van het pand diende geëerbiedigd c.q. hersteld te worden. Ten tweede zouden elementen, die in het verleden in verband met toen heersende stijlopvattingen en gebruikseisen werden toegevoegd, ook in de nieuwe situatie moeten worden gehandhaafd of hierop worden aangepast. Voor beide uitgangspunten gold natuurlijk dat deze kritisch gehanteerd moesten worden en dat er ruimte moest blijven voor een goed gebruik van de panden en een eigentijdse inbreng van de architect.

De plattegrond van het huis Riviervismarkt 3 werd in opzet door enkele belangrijke factoren bepaald. Door de vaststelling van het recht (bij akte in 1614 en 1729) de steeg tussen de panden 3 en 4 te mogen bebouwen, is er een merkwaardige verstengeling van aan elkaar grenzende ruimten ontstaan. Aan de straatzijde kreeg het huis nr. 3 over de volle hoogte van de gevel een extra rij vensters.

Achter de eerste rij kamers op de begane grond verbreedde de eigenaar van nr. 4 in 1729 zijn linker (ontvangst)kamer (afb. 20). Op de eerste etage was de situatie andersom. Het nieuwe trappenhuis in nr. 3-voorhuis sprong gedeeltelijk in de achterruimte van pand nr. 4. Voor het ondervangen van de muur van dit trappenhuis was een zware eiken bint op de verdiepingsbalklaag boven de ontvangkamer gelegd. Verticaal aangebrachte ijzeren stangen verbonden deze bint met de kapconstructie.

De asymmetrische ligging van de achtergang in het voorhuis was waarschijnlijk het gevolg van de wens van de eigenaar van pand nr. 3 om op de begane grond over een royale kamer te kunnen beschikken. Aan de rechterzijde van de gang reesteeerde slechts een "pijpenla".

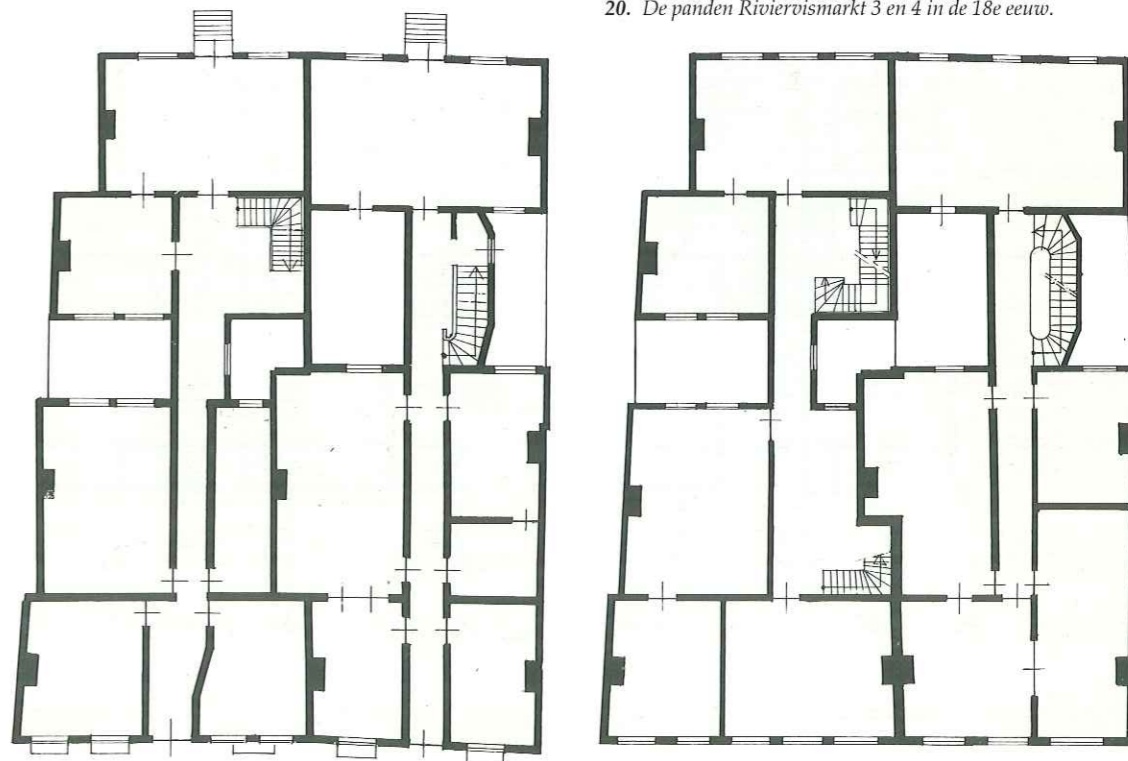
De entree van Riviervismarkt 3 lag in vorige eeuwen, geheel in overeenstemming met de eis van symmetrie, in het midden van de voorgevel. Door de asymmetrische ligging van de achtergang, via het tussengedeelte bij de binnenplaatsen overlopend in het achterhuis, was "verschuiving" van de muur van de entreehal noodzakelijk. Deze wand werd opgevangen door een muur die onder het tongewelf in de kelder werd geplaatst. De ronding van dit gewelf was hierdoor onderbroken (zie afb. 15). In de linker voorkelder, die eind 19e eeuw was verbouwd, werd de linker wand van de entree opgevangen door in metselwerk opgetrokken "wijnrekken" en de uit ijzeren binten en gemetselde troggewelven geformeerde plafondconstructie.

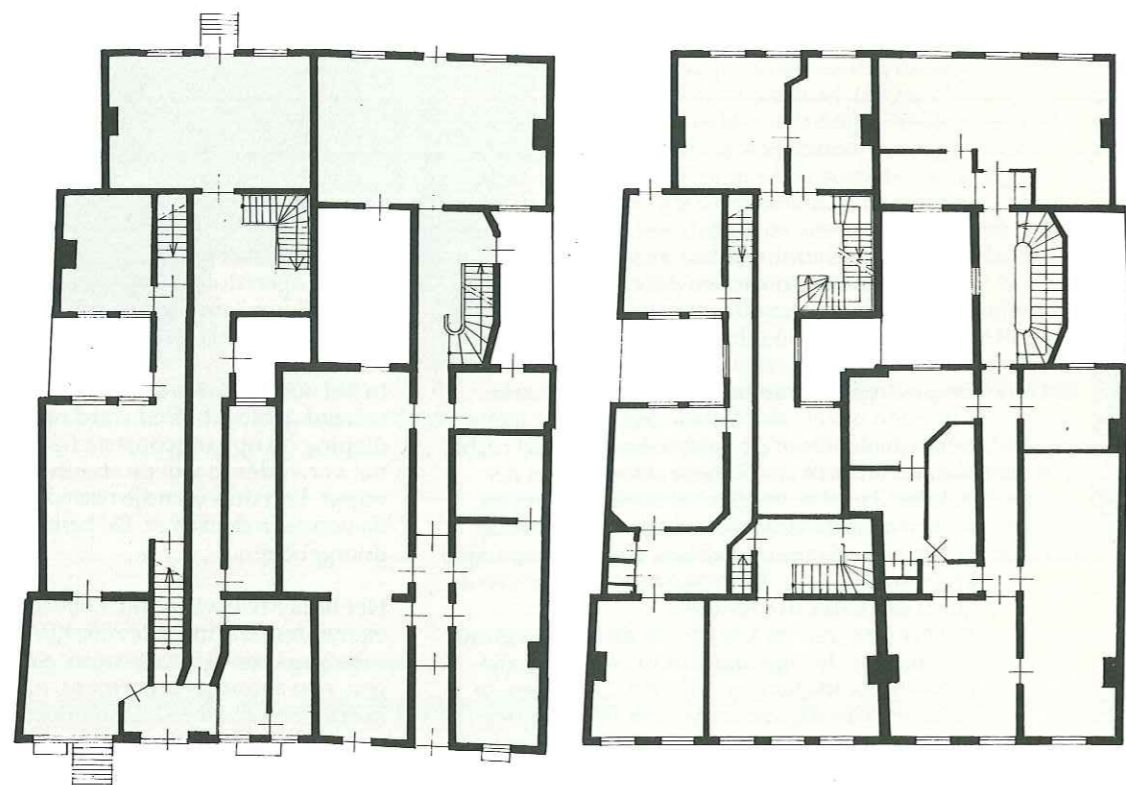
In het achterhuis is de structuur vrijwel ongewijzigd gebleven. Wel werd op de tweede verdieping de opvangconstructie van de kap door het verwijderen van de standvinken ondermijnd. Een dun wandje nam de dragende functie voor een deel over. De balk was al ca 15 cm doorgebogen.

Het huis Riviervismarkt 3 bevatte nog enkele elementen, die in Lodewijk XIV-stijl waren vormgegeven (gootconsoles, gevelbetimmeringen, een aantal deurpartijen), naast onderdelen in empirestijl. Deze laatstgenoemde betreffen vooral de raamindeling van met name de voorgevel ter hoogte van de verdiepingen en de plafonds op de eerste verdieping en in het achterhuis. De verschillende haardpartijen zijn eveneens in de loop van de 19e eeuw geplaatst. De monumentale trap in het achterhuis werd in de jaren twintig van deze eeuw gemaakt. De verschillende stadia van ontwikkeling zijn weergegeven op de afbeeldingen 20, 21 en 22.

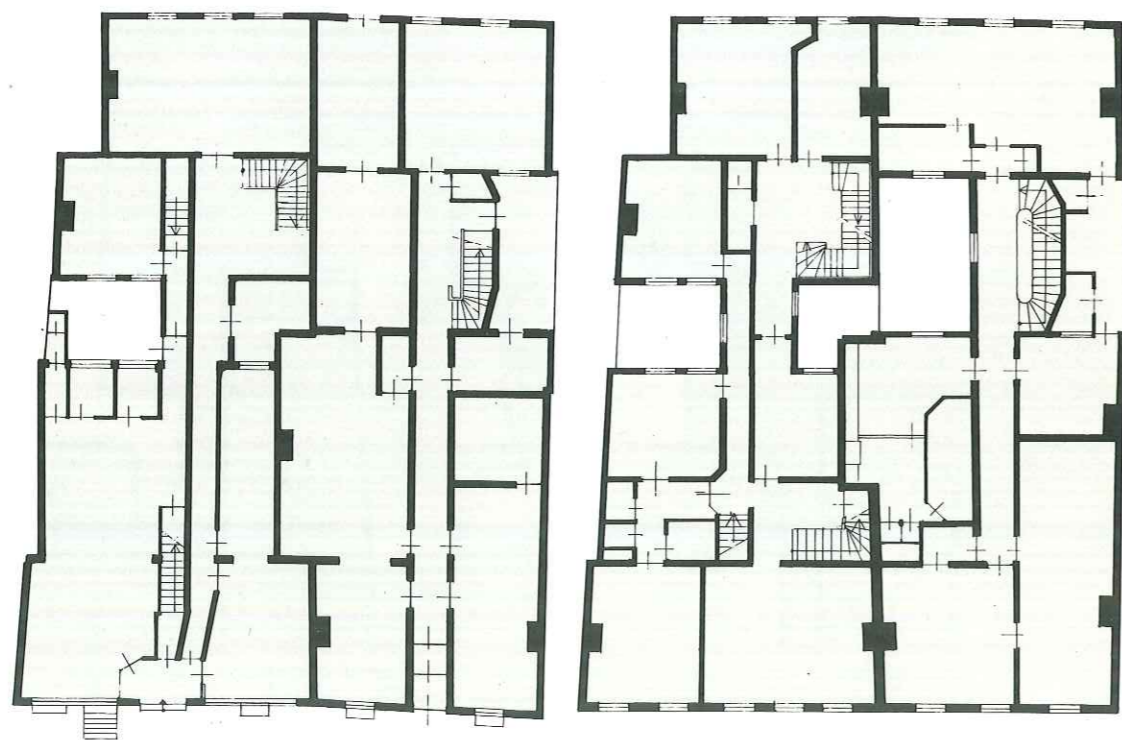
In de nieuwe situatie moest rekening worden gehouden met de eisen van de toekomstige gebruikers. De uit organisatorische overweging

20. De panden Riviervismarkt 3 en 4 in de 18e eeuw.

21. De panden Rivierovismarkt 3 en 4 in de 19e eeuw.

22. De panden Rivierovismarkt 3 en 4 in de 20e eeuw, vóór 1984.

23. Kapspanen van pand Rivierovismarkt 3 in de toestand vóór 1986.

gen voortvloeiende eis, per verdieping een verbinding met het hoofdgebouw van de H.B.O.-raad te realiseren, kon eenvoudig worden ingevuld. De voorruimten in het achterhuis, die grenzen aan het linker binnenplaatsje, kregen een nieuwe indeling ten gunste van gangen. Naast het trappenhuis werden in voormalige ganggedeelten toiletten ondergebracht (afb. 31). De bureauruimten, die grenzen aan de achtergevel van het achterhuis, zijn zoveel mogelijk in hun vorm gehandhaafd. Monumentale onderdelen zoals geornamenteerde plafonds, gevelbetimmeringen, lambrizeringen en haardpartijen konden behouden blijven. De luiken werden in hun omkastingen vastgezet. Het leidingwerk der installaties gaat achter de luiken schuil.

Op de tweede verdieping werd de standvinkenconstructie ter ondersteuning van de kapspanen weer teruggebracht. Op de zolder is het ketelhuis van de centrale verwarmingsinstallatie gesitueerd. De voormalige zakgoot werd in verband hiermee van een vlak bovendak voorzien.

De aanpassing van het voorhuis van Rivierovismarkt 3 op de nieuwe, gewenste situatie had wat meer voeten in de aarde. In de oude toestand was de structuur binnen het huis op vele plaatsen aangetast. Met behulp van zware constructies had men in het verleden de begane grond dermate verbouwd dat slechts een stuk gangwand en de rechter dwarswand als herkenbare historische elementen resteerden. Op de verdieping waren de authentieke constructieve wanden duidelijk aanwezig, zij het dat ze enigszins door lichte scheidingswanden waren verhuld.

De huidige kapconstructie van het voorhuis dateert waarschijnlijk van het begin van de 18e eeuw. De spanten werden op veel plaatsen door het verwijderen of inkepen van de spanten/of hanebalken ondermijnd (afb. 23). De op de tweede verdieping tegen de voorgevel geplaatste muurstijlen met korbelen waren verwijderd. Ook de zware standvinken, die de dikke moerbinten in het achtergedeelte van deze verdieping ondersteunden, waren weggehaald. "Brabantse wandjes" (wanden die zijn samengesteld uit hout en pleisterwerk op riet) hadden deze taak overgenomen.

De constructieve situatie van het voorhuis van

het pand Rivierovismarkt 3 was niet echt slecht te noemen. Toch was er een aantal zaken die duidelijk verbetering behoeften. Met name als gevolg van de verbouwing in de jaren dertig van deze eeuw waren door het aanbrengen van de ijzeren draagconstructie de voorgevel, de daarop aanlopende bouwmuur op de eerste verdieping en de achterwand van de linker voorkamers ernstig ontzet. De voorgevel, die in het midden ca 10 cm was verzakt, vertoonde tevens een lichte "uitbuiking" in buitenwaartse richting.

In de plannen voor de herinrichting van het voorhuis van Rivierovismarkt 3 is de situatie benaderd, zoals die in de eerste helft der 19e eeuw heeft bestaan. In die tijd was de gevel bijna geheel in empire-stijl verbouwd. De entree was, opgenomen in een natuurstenen omlijsting, in de middenas van de gevel gesitueerd. Links-achter lag de "grote salon" naast de van blindnissen voorziene achtergang (afb. 21). Bij de recent uitgevoerde restauratie werd de entree weer op de oude plaats hersteld (afb. 31). De achter de voordeur gelegen gang vertoont echter niet het asymmetrische verloop van weleer. Hij volgt de middenas tot aan het in het hart van het voorhuis gesitueerde nieuwe trappenhuis. De linker achterruimte bezit nog zijn oude breedtemaat, doch heeft in de diepte terrein moeten prijsgeven aan het trappenhuis. De voormalige achtergang is bij de rechter ruimte getrokken. De nissen zijn ter herinnering in de linker wand van deze ruimte in het stucwerk gehandhaafd (afb. 24).

Het nieuw gemaakte trappenhuis is opgenomen in een middenzone die direct achter de – waar noodzakelijk opnieuw gemetselde – middenscheidingswand is gelegen. De nieuwe, in eigentijdse vormgeving gedetailleerde trap verbindt alle verdiepingen, uitgezonderd de zolder, met elkaar en dient als vluchtweg tussen de bovenverdiepingen en de straat.

Ook zijn in de middenzone toiletvoorzieningen en schachten voor de installaties opgenomen. De inspringende hoek met de voormalige trap op de eerste verdieping in pand nr. 4 werd recht getrokken. Op de begane grond loopt de rechter achterkamer in de vorm van een entresol visueel over de toiletgroep door (afb. 31). De ruimten in de kelder werden beter bruikbaar gemaakt door het vloerniveau te verlagen. Voor

24. Nissenwand in de achterkamer van pand Riviervismarkt 3.

de ruimte onder de rechter achterkamer der begane grond is de voormalige kruipruimte tot op het nieuwe niveau uitgegraven. Behalve het voorzien van een nieuwe, dieper aangelegde fundering en een nieuwe koekoek in de binnenplaats waren hiervoor geen zware constructieve ingrepen vereist.

Op de verdiepingen is de (hoofd)indeling, zoals die op de begane grond is verwezenlijkt, eveneens terug te vinden (afb. 31). In de middenas is aan de straatzijde op elke verdieping een tussenkamer gemaakt. Achter deze kamers vormen portaaltes de verbinding met de voorkamers en het trappenhuis. Aan de achterzijde was, ten behoeve van de verbinding met het achterhuis een gang vereist. Deze ligt links van de bouwmuur en mondt uit in het verbindingsgedeelte tussen de binnenplaatsen. De constructieve balklagen der verdiepingvloeren en de zoldervloer zijn zorgvuldig geconserveerd en, zonodig, in constructief opzicht hersteld. Door middel van trekstangen is de uitbuikende voorgevel in het vlak van de verdiepingvloeren tot diep in het gebouw verankerend. Voor zover mogelijk zijn de in ca 1930 aangebrachte ijzeren balken gehandhaafd en in de nieuwe dragende muren opgenomen. De verdwenen standvinken en muurstijlen zijn door nieuwe exemplaren vervangen. Op plaatsen waar de oplegging der (moer)balken was

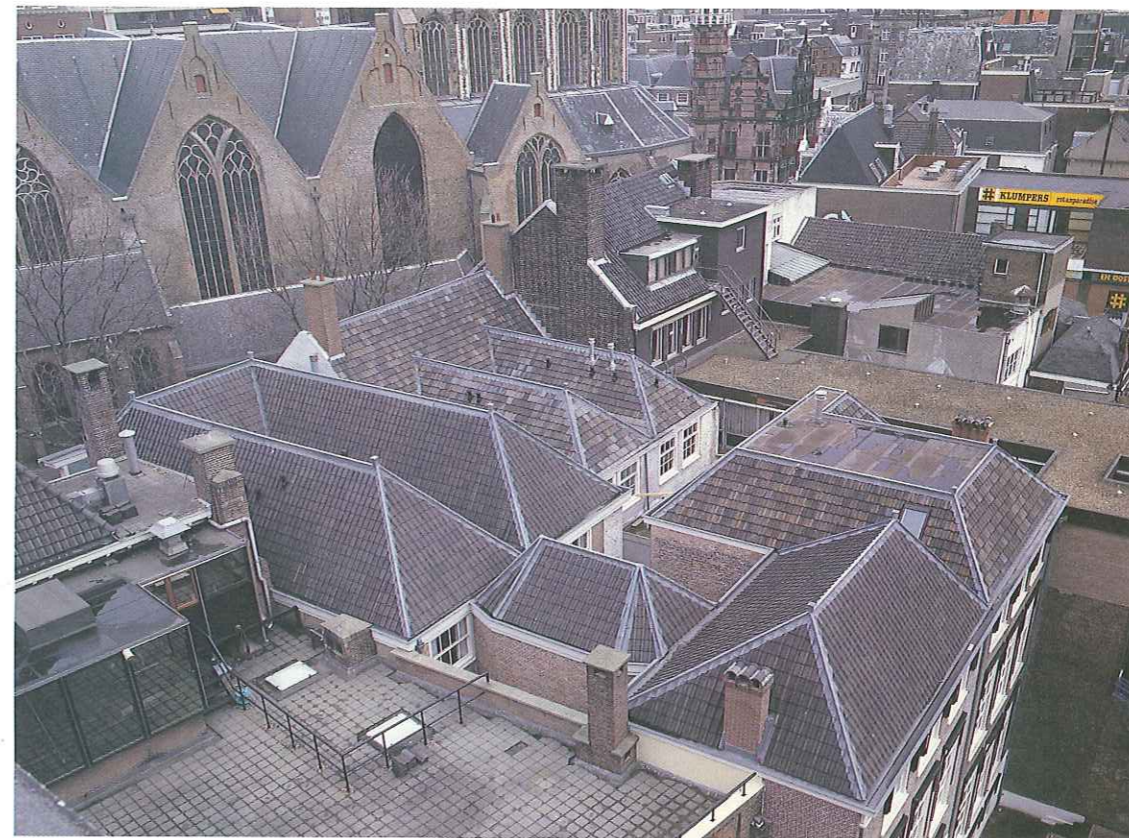
vergaan, zijn eveneens muurstijlen toegevoegd. Scheurvorming in wanden werd geconsolideerd door dwars op de scheuren op ca 80 cm van elkaar lateien in het metselwerk op te nemen en de scheuren op te vullen. Kleine scheuren werden ingeboet.

Aan zolders en de kappen zijn slechts de meest noodzakelijke werkzaamheden verricht. Van de zolder aan de voorzijde, die als recreatieruimte zal kunnen dienen, zijn de spanten gerestaureerd. De kapbeschieting van deze, door middel van een aparte trap te bereiken zolder, werd aan de binnenzijde geïsoleerd. De twee lage zolders aan de achterzijde waren niet bruikbaar, anders dan voor berging en de situering van de ketel van de centrale verwarming. De isolatie werd in het vloerpakket opgenomen. De dakbedekking, blauw-gesmoorde dakpannen, bleef gehandhaafd. De nokken en goten werden, na grondig herstel aan het constructieve gedeelte, opnieuw met lood en zink bekleed (afb. 25).

In het ontwerp van de uitmontering van de ruimten is in de nieuwe situatie uitgegaan van de nog in het pand aanwezige (19e-eeuwse) elementen. Op de begane grond is aan de zijde van de Riviervismarkt gekozen voor het terugbrengen van luikenkasten, voorzien van schijnluiken en borstweringbetimmeringen (afb. 26). De betreffende voorkamers hebben bijpassende, in stucwerk uitgevoerde plafonds gekregen. De overige ruimten van de begane grond zijn zonder nadere, stijlgebonden detaillering afgewerkt.

De entreehal – de wanden zijn voorzien van blindnissen – en het trappenhuis hebben een vloerafwerking van marmeren platen. Deze zijn afkomstig uit het pand Riviervismarkt 4. De vloer van de kelder bestaat uit hardstenen plavuizen in combinatie met vloerverwarming. De kantoorruimten, en dat geldt ook voor de vloeren van de verdiepingen, zijn belegd met tapijt. Op de eerste verdieping is in de voorruimten gebruik gemaakt van de aanwezige 19e-eeuwse elementen. De schoorsteenmantels en plafonds zijn gerestaureerd. In de rechter ruimte werden afgietsels van stucwerk-ornamenten gemaakt ten einde het oude, in zeer slechte staat verkerende plafond aan de nieuwe situatie aan te passen. Als gevolg van het realiseren van de in het midden gelegen ruimte moest dit plafond aanzienlijk worden verkleind (afb. 27). De overige plafonds op deze verdieping zijn in vlak stucwerk uitgevoerd, in enkele ruimten voorzien van vlakke kantlijsten.

Aan de buitenzijde heeft het pand Riviervismarkt 3 enkele wijzigingen ondergaan. Bij de voorgevel, die in schoon metselwerk is opgetrokken, werd de vijf-traveeën tellende indeling over de hoogte van de begane grond hersteld (afb. 29). De vensters zijn alle in empirestijl – de keuze is gebaseerd op bevindingen uit het bouwhistorisch onderzoek – vormgegeven. Ook de entreepartij draagt deze stijlkenmerken, zij het dat bij gebrek aan voldoende historische gegevens omtrent de vroegere natuurstenen omlijsting, voor een aangepast "encadrement" is gekozen. Naast de entree, met een hardstenen bordes, is door hergebruik van hardstenen

25. De daken van de panden Riviervismarkt 3 en 4.

26. De linker voorkamer op de begane grond van pand Riviervismarkt 3.

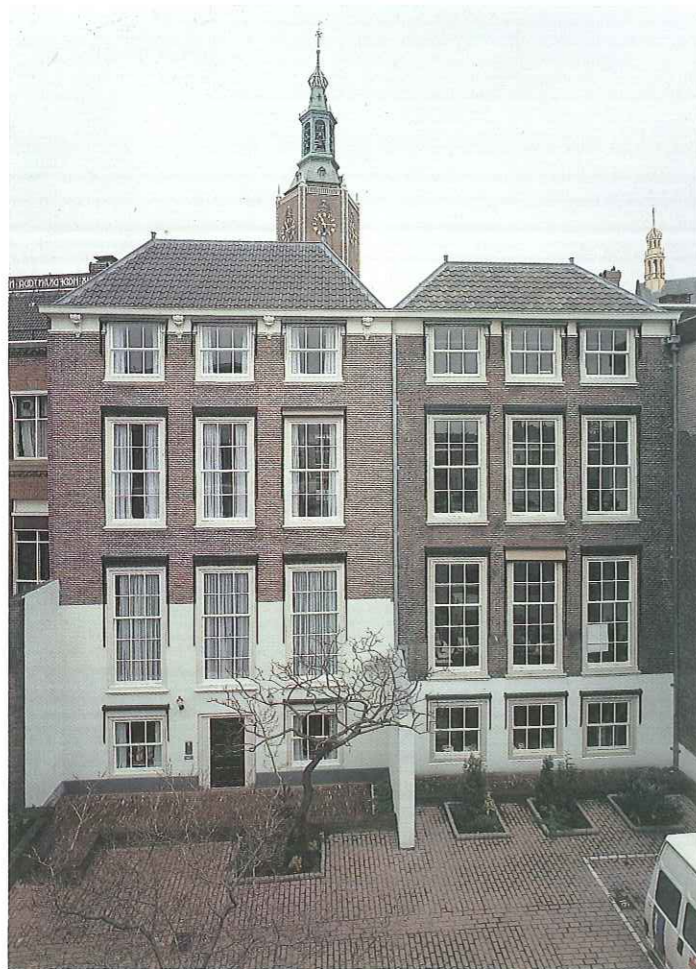

27. De rechter voorkamer op de eerste verdieping van pand Riviervismarkt 3.

28. De achtergevel van de panden Riviervismarkt 3 en 4.

29. De voorgevel van pand Riviervismarkt 3.

30. De achtergevel van pand Riviervismarkt 3 in de oude toestand.

traden opnieuw een trap naar het onderhuis geformeerd. Onder de vensters langs is, in aansluiting op de hardstenen plint, in het plaveisel van de openbare weg een strook "eigen stoep" aangegeven.

Het beeld van de overige gevels sluit meer aan bij de 18e-eeuwse situatie. De vensters van zowel de gevels der binnenplaatsen als van de achtergevel bezaten een raamindeling met drie ruitjes in de breedte. Dit werd door onderzoek ter plaatse bevestigd. In het verleden was het middelste venster van de achtergevel, niveau begane grond, voorzien van een balkon boven de enkele meters lager liggende tuin (afb. 30). Deze oplossing lag in de nieuwe situatie niet zo voor de hand. Het achterhuis, dat door derden wordt gebruikt, heeft geen eigen uitgang op de tuin gekregen. Wel werd een verdiept terras langs de vensters van het souterrain aangelegd (afb. 28). De binnenplaatsen werden voorzien van een betonvloer – het regenwater kan hierdoor niet langer tot in de keldermuren doordringen – en en kregen een klinkerbestrating. De gevels der binnenplaatsen zijn grotendeels gepleisterd en wit geschilderd.

4.2 Het huis Riviervismarkt 4.

Het huis op nr. 4 stond, op het moment dat de Stichting Nutsspaarbank besloot het pand voor haar directie te bestemmen, al enige jaren leeg. De vorige gebruiker, een glashandel, had in het pand wel de nodige plaatselijke schade aangericht, doch in het algemeen waren waardevolle stijlelementen nauwelijks aangetast. De historische structuur met zijn symmetrische opzet, ontstaan in 1729, was nog geheel intact

gelaten (afb. 20). De situering van de gangen in de symmetrie-as van de drie traveeën tellende gevel, de ligging van de ruimten aan weerszijden hiervan, de uitmonding van de gangen in het grote trappenhuis tussen voor- en achterhuis, dat alles was typerend voor een 18e eeuwse herenhuys. Daarnaast waren nagenoeg alle ruimten op de begane grond van het voorhuis, inclusief het trappenhuis, ruimschoots bedeed met authentieke (Lod. XIV-)ornamentiek. Enkele andere ruimten, vooral op de eerste verdieping, zijn in vroegere tijden in empirestijl uitgemonsterd. De zolderingen van de tweede verdieping waren samengesteld uit brede houten delen. Een standvinkenconstructie ter lengte van het gehele voorhuis vormde in de lijn van de zakgoot de ondersteuning van de kapconstructie.

Bij het opstellen van het restauratieplan hebben enkele nadere eisen van de toekomstige gebruiker mede als leidraad gediend. De nieuwe huisvesting voor de directie van de Nutsspaarbank moest representatief zijn, geschikt voor ontvangsten op beperkte schaal. Daarnaast zouden enkele kantoor- en vergader ruimten in het pand moeten worden ondergebracht.

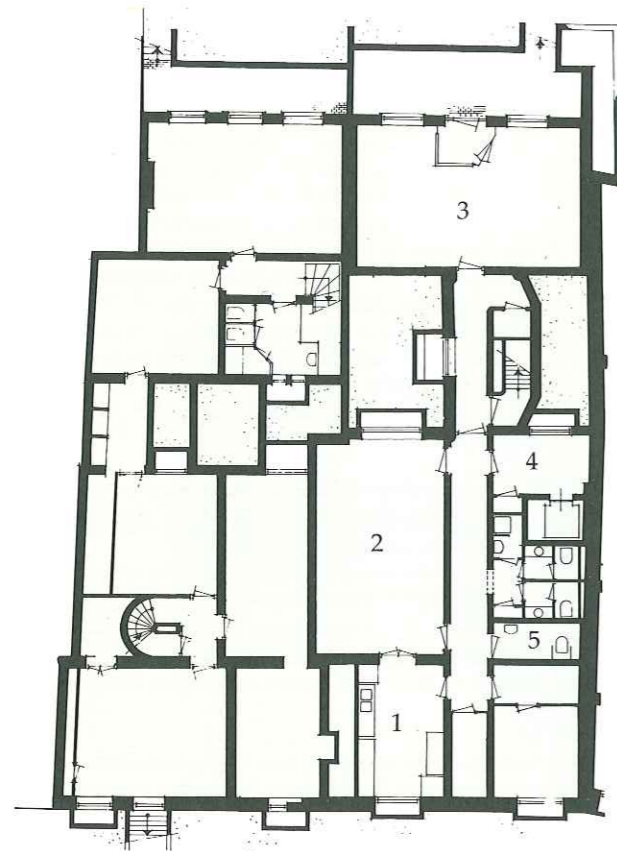
Dankzij de mogelijkheden die het huis Riviervismarkt 4 bood, de in het pand aanwezige ruimten en historisch goede onderdelen in te passen in het programma van eisen, kon het huis volledig in zijn oude waarden worden hersteld. Per verdieping ontstond een karakteristieke "sfeer" die aansluit op de in de ruimten aanwezige stijlelementen.

In het souterrain zijn enkele ruimten ten behoeve van ontvangsten ingericht. Bij de entree aan de achterzijde van het huis is de ontvangstruimte gesitueerd (afb. 31). In het voorhuis bevinden zich de koffiekamer en de keuken. In het souterrain is de "stenen sfeer" (steenachtige vloeren, gewelven, houten plafondbalken), die zo eigen is aan een onderhuis, hersteld.

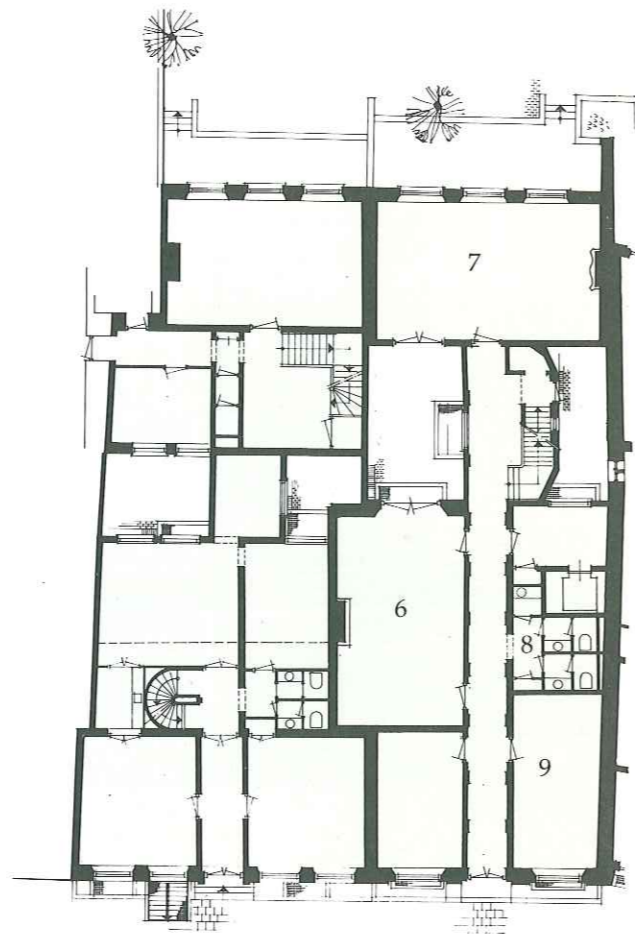
Op de begane grond zijn de ruimten overwegend in de nog overvloedig aanwezige Lod. XIV-stijl gerestaureerd. De "grote zaal" is als vergaderzaal ingericht. De kamer in het achterhuis is door de voorzitter van de directieraad van de Nutsspaarbank in gebruik genomen. De ruimten van de eerste verdieping, uitgezonderd de gang en het trappenhuis, zijn overwegend in 19e-eeuwse trant uitgemonsterd. Bij de herinrichting werd op reeds aanwezige elementen in die stijl voortgeborduurd. De ruimten staan ter beschikking van een deel van de staf en secretariaatsmedewerkers.

De tweede verdieping draagt het karakter van een dienstverdieping. Hier is de balk- en ondersteuningsstructuur duidelijk te herkennen. Deze etage wordt voor dienstdoeleinden (type-ruimte, beveiliging, e.d.) gebruikt. De zolders herbergen de vereiste installaties en liftmachiniekamer.

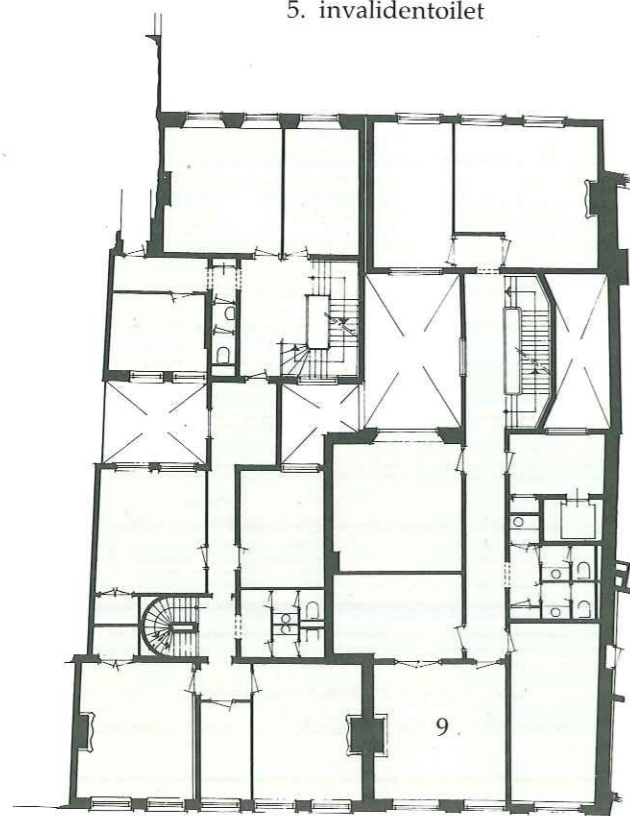
Het verbindende element tussen de verdiepingen, van souterrain tot tweede verdieping, is het geheel in Lod. XIV-stijl vormgegeven trappenhuis. In het rechter gedeelte van het voorhuis is een tweede stijgmogelijkheid in de vorm van een lift gemaakt.

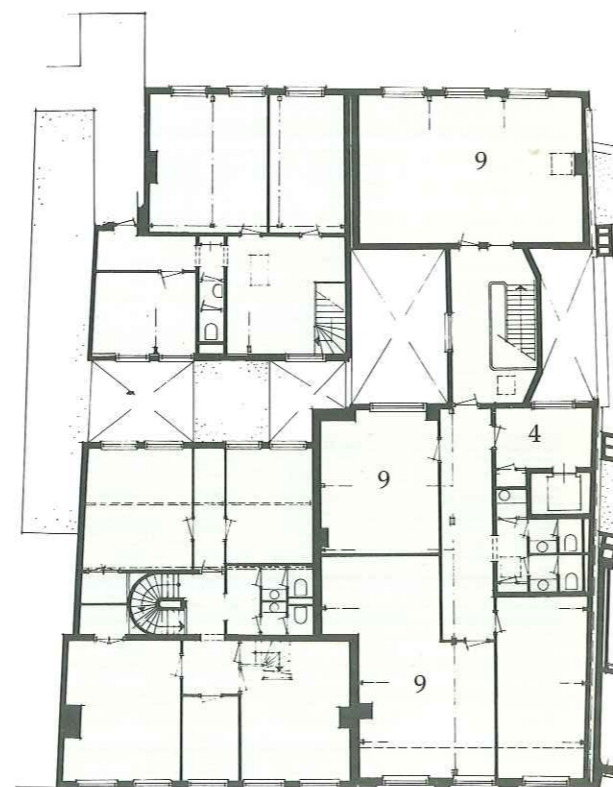
- kelder
1. keuken
  2. koffiekamer
  3. ontvangstruimte
  4. lifthal
  5. invalidentoilet

- begane grond
6. vergaderzaal
  7. directieruimte
  8. pantry en toiletten
  9. kantoorruimte

eerste verdieping

tweede verdieping

31. De panden Riviervismarkt 3 en 4 in de huidige toestand.

32. Toepassing van korbeelstellen.

Tussen de lift, de aangrenzende lifthallen en de kamers aan de zijde van de Riviervismarkt zijn op elke verdieping toiletvoorzieningen in combinatie met een pantry gemaakt.

De toestand van het huis Riviervismarkt 4 was, op het moment dat de restauratie aanving, zeer slecht te noemen. Vrijwel alle muren vertoonden ernstige scheuren. De gevels waren plaatselijk van de bouwmuren losgescheurd. Op enkele plaatsen werd verzakking geconstateerd. De gootconstructie, gordingen en sporen (er was geen dakbeschot aanwezig) van de kappen, alsmede veel balkkoppen en strijkbinden werden door vochtinwerking vergaand aangetast.

Een goed constructief herstel, in samenhang met het aanbrengen van veelsoortige, aan een modern bankbedrijf inherente installaties, was een eerste vereiste.

Het herstel aan funderingen gebeurde tegelijkertijd met het verdiepen van het niveau van de vloeren van het souterrain en het aanbrengen van een diepe liftput. Een bijzonder funderingsherstel werd in de voorhoek van het trappenhuis verricht. De daar aanwezige 16e-eeuwse waterput heeft de erop rustende last niet kunnen weerstaan. De situatie werd geconsolideerd door de put op te vullen en dicht te metselen. Tegen de buitengevels, ook aan de zijde van de binnenplaatsjes, werd als maatregel tegen vochtdoorslag een beklamping van porisosteenvoering aangebracht. De binnenplaatsen zelf werden van een waterdichte betonplaat, bestraat met IJsselsteentjes, voorzien. Het langgerekte tongewelf boven de middengang, dat door zetting over de volle lengte van zijn kruin was gescheurd, werd zowel aan de boven- als aan de onderzijde met behulp van wapeningsstaal versterkt. Aan de onderzijde werd het ijzer in een verdikte pleisterlaag opgenomen.

Op de begane grond ging het constructieve herstel gelijk op met het verhogen van het vloerniveau. Door de zware zettingen in met name het trappenhuis waren er vrij abrupte niveauverschillen ontstaan. Er werd besloten om, uitgaande van het niveau van de eerste traprede, de gehele begane grondvloer te laten rijzen. Slechts kleine niveauverschillen werden aanvaardbaar geacht. Als gevolg van de extra hoogte, die hierdoor in het vloerpakket van de gang

33. De kapspanten van het voor- en achterhuis van pand Riviervismarkt 4.

op de begane grond ontstond, heeft men deze ruimte kunnen benutten voor het aanbrengen van elektraleidingen en vloerverwarming.

Met het herstel van de scheuren in de muren – de bij pand Riviervismarkt 3 beschreven methode werd ook hier toegepast – werden ook de gevels aan de bouwmuren en aan elkaar gekoppeld. Dit laatste gebeurde met ankerstrippen die in de hoekpunten der tegenover elkaar gesitueerde gevels aan gevelankers zijn gelast en aangespannen. De trekstangen zijn in het vloerpakket van elke verdieping opgenomen. Naast deze maatregelen werden de houten balklagen gerestaureerd, versterkt of vernieuwd. Ontbrekende muurstijlen zijn door nieuwe "korbeelstellen" vervangen. Ook onder aangetaste opleggingen van de balken onder de kapspanten kwamen korbeelstellen (afb. 32). De kappen werden geheel uitgedeld. De spanten, daterend uit de 18e en de 19e eeuw, konden worden hergebruikt (afb. 33). Al het overige houtwerk van de kapconstructie (sporen, gordingen, beschot, kepers) en goten werd vernieuwd. Het dakvlak kreeg opnieuw blauwgesmoorde pannen.

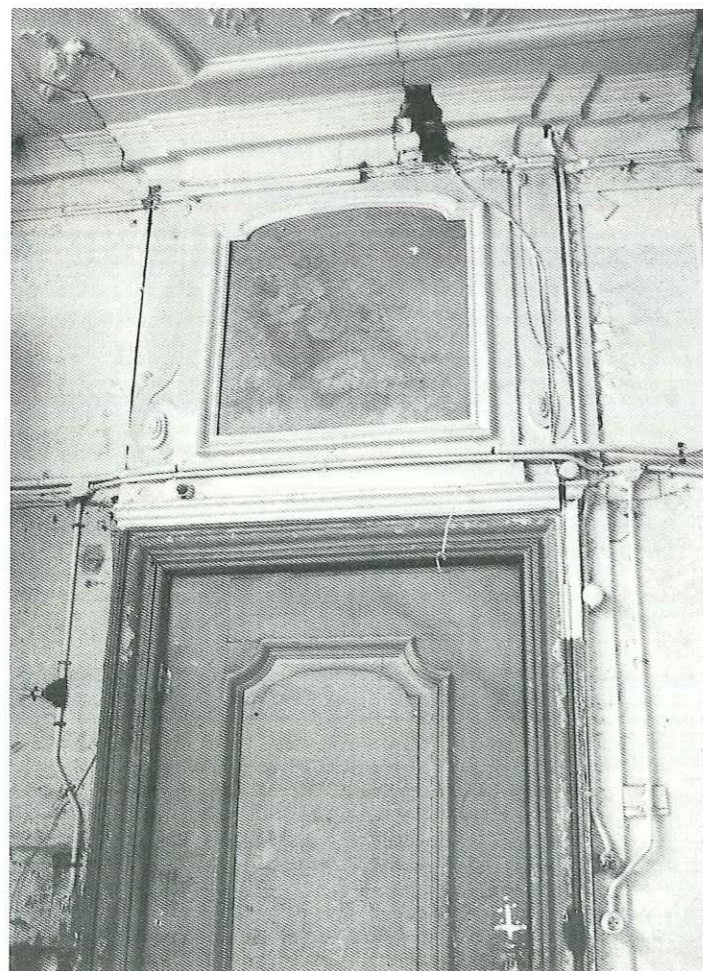
De uitmonstering van de verschillende ruimten sluit, zoals eerder aangehaald, in de meeste gevallen aan bij de nog aanwezige historische elementen. De ruimten aan de linkerkant van de gang (begane grond) bezaten nog veel van deze, ca 1730 aangebrachte onderdelen. De vergaderzaal, zowel als de voorkamer, waren in het bezit van rijk geornamenteerde plafonds,

34. Restauratie van het plafond van de vergaderzaal Riviervismarkt 4.

35. Plafond in oude toestand.

gevelbetimmeringen en lambrizeringen. Zelfs waren er in de vergaderzaal schilderstukjes ("dessus-de-portes") boven de deuren aangebracht. Tussen voor- en achterraimte bestond een verbinding in de vorm van een portaal. Deze is nu dichtgezet. De vergaderzaal onderging een grondige restauratie. Een voormalig trappgat aan de zijde van de gang, dat het plafond doorsneed, werd gedicht (afb. 35). Met behulp van afgiettechniek is ter plaatse weer ornamentiek aangebracht. Het overige deel van het plafond werd door middel van koperen schroeven en ringen, verzonken in het pleisterwerk, aan het rachelhout vastgezet. Aan de linkerwand kwam een nieuwe haardpartij. Daar de oude schoorsteenmantel was verdwenen, heeft men een oude, van elders afkomstige schoorsteenmantel toegepast. Deze haardpartij van grijs marmer is in Lod. XV-stijl vormgegeven. In de schoorsteenboezem zijn ventilatiekanalen ten behoeve van de vergaderruimte opgenomen.

De lambrizing – de ontbrekende delen werden aangeheeld – en de gevelbetimmering aan de zijde van de binnenplaats zijn in ere hersteld. De oude, in slechte staat verkerende "grisailles" boven de deuren naar de gang zijn vervangen door nieuwe "witjes" (door schilderwerk gesuggereerd marmer-reliëfbeeldhouwerk). Deze werden vervaardigd door de kunstenaar Lux Buurman. (afb. 37).

36. Dessus-de-porte zonder grisaille, oude toestand.

37. De nieuwe 'grisaille'.

38. De vergaderzaal van het pand Riviervismarkt 4, nieuwe toestand.

39. De directieruimte in het achterhuis van Riviermarkt 4.
40. Overzicht van het 'versteende' achtererf van de panden Riviermarkt 3 en 4.
41. Verzonken hardstenen trede in het trappenhuis van Riviermarkt 4.

De andere belangrijke ruimte op de begane grond is de directiekamer in het achterhuis (afb. 39). Deze ruimte, die door vroegere opdeling van al zijn ornamentiek was beroofd, werd van een nieuwe uitmonstering in (eenvoudige) Lod. XIV-stijl voorzien. Na het enigszins verhogen van de vloer, het verwijderen van een roodmarmereen 19e-eeuws schouwje en het veranderen van de deurpartij in de achtergevel werden de vensters voorzien van luikenkasten met vaste luiken. Langs de wanden kwam een nieuwe houten lambrizing. Tegen de rechterwand werd een van elders afkomstige licht-marmereen 19e-eeuwse, doch in Lod. XIV-stijl vormgegeven schoorsteenmantel geplaatst.

Het nieuwe stucplafond – het oude houten plafond kwam door vèrgaande beschadiging niet voor restauratie in aanmerking – sluit in stijl op de detaillering van de overige afwerkingen aan.

Het interieurbeeld, zoals dat ca 1730 moet zijn ontstaan, was ondanks het veelzijdige gebruik van het gebouw nog duidelijk in de gangen en het trappenhuis aanwezig. (Lod. XIV-)stijlgebonden elementen als spiegelbogige nissen, tegenover elkaar geplaatste deuren, plafondafwerking, detaillering van de eiken trap, konden na restauratie of vervanging zonder meer worden ingepast in de nieuwe toestand. Het geornamenteerde stucplafond van de

42. Plafond van de eerste verdieping in het trappenhuis van Riviermarkt 4.

43. De linker voorkamer op de eerste verdieping van pand Riviervismarkt 4, huidige toestand.

overloop op de eerste verdieping werd in bijpassende stijl nieuw aangebracht (afb. 42). Enkele nieuwe toevoegingen zijn door een eigen vormgeving kenbaar gemaakt. Zo is, en dat is op elke verdieping het geval, de toiletgroep ontsloten door een getoogde doorgang. De eerder besproken vloerverhoging in de gang en het trappenhuis is herkenbaar gemaakt door een trede van hardsteen. Deze heeft de vorm van de voormalige onderste trede van eikehout. De vloer is in marmer uitgevoerd (afb. 41).

De gang op de eerste verdieping heeft ten opzichte van de benedengang een eenvoudiger uitstraling. Tegen de wanden is, naar bestaand model, door middel van houten lijsten op het pleisterwerk een lambrizing met paneelindeling gesuggereerd. Het nieuw aangebrachte stucplafond is in overeenkomstige stijl gedetailleerd.

De kamers op deze verdieping zijn, in aansluiting op de bestaande 19e-eeuwse onderdelen, in bijpassende stijl uitgemonteerd. Aan de gevelzijden der kamers bracht men deels bestaande, deels nieuwe borstweringen in de vorm van houten lambrizingen aan.

De plafonds in de voorkamers werden gerestaureerd. In de voorkamer links is de haardpartij hersteld, opgesierd door de rood-marmeren schoorsteenmantel uit het achterhuis (afb. 43). De achter deze ruimte gesitueerde tussenkamer werd in de richting van het buurpand verbreed. Deze ingreep werd mogelijk nadat de oude trap in het buurhuis en de opvangconstructie met de daarop rustende bouwmuur waren gesloopt. Een kozijn, dat voor die tijd in de tussenwand van de voorkamers de verbinding onderhield, werd in de achterwand van de linker voorruimte herplaatst (afb. 44). In dit kozijn werden nieuwe vleugeldeuren aangebracht. De ruimte in het achterhuis is achter een portaalje in tweeën verdeeld. In de rechter ruimte kwam een van elders afkomstige schoorsteenmantel in 19e-eeuwse stijl.

De ruimten op de tweede etage zijn in overeenstemming met het van ouds ondergeschikte karakter van een "dienstverdieping" uiterst sober gedetailleerd. Het geheel in hout uitgevoerde plafond, in combinatie met de zware houten

44. De linker voorkamer, naar achteren gezien.

balken zetten in dit gedeelte de toon. De zware houten draagconstructies in de vorm van standvinken en "korbeelstellen" dragen daar eveneens toe bij (afb. 45).

Als bijzonderheid is nog te melden, dat de vensters in de voorgevel van deze verdieping tot boven het vloerniveau van de zolder reiken (afb. 46). In de huidige situatie is er achter deze vensters langs een brede verhoogde "koof" gemaakt waardoor het daglicht ongehinderd tot diep in de ruimte kan doordringen.

De kleurafwerking van het interieur van Riviervismarkt 4 is op verzoek van de directie van de Nutsspaarbank in rustige tinten uitgevoerd. Deuren, lambrizingen en gevelbetimmeringen zijn in een licht-grijze tint geschilderd. De architraven onderscheiden zich door een iets lichtere tint grijs.

De gestucadoorde plafonds zijn wit. De houten plafonds op de tweede verdieping zijn lichtgrijs geschilderd, iets lichter dan de plafondbalken. De standvinken en korbeelstellen zijn "ossebloedrood" geverfd. Hierdoor kregen de constructie-ondersteunende elementen een extra accent.

In het onderhuis spelen de tinten wit van de wanden, plafonds en marmeren plavuizen een hoofdrol. De in hout uitgevoerde onderdelen zijn in de licht-grijze kleur gebracht.

De restauratie van de gevels van het huis nr. 4 is tamelijk ingrijpend geweest. De vensters van de voorgevel aan de Riviervismarkt waren in de tijd van glashandel De Wolf grotendeels van glas-in-lood-ramen voorzien. De toegevoegde ingang van de werkplaats, links in de gevel werd reeds gememoreerd (afb. 13).

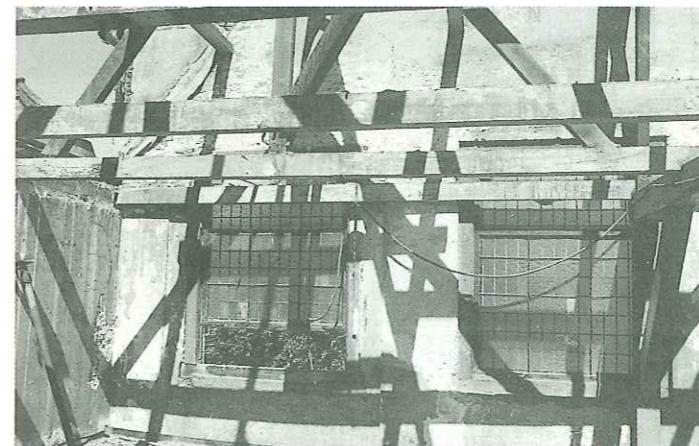
De restauratie van de voorgevel richtte zich op het herstel van de 18e-eeuwse situatie. Het onderzoek ter plaatse bood voldoende aanknopingspunten om de oorspronkelijke toestand te kunnen reconstrueren. De symmetrie in de gevel werd hersteld door het wijzigen van de linker deurpartij in een venster. Het plintgedeelte onder dit venster werd weer aangevuld door een kunststenen afgietsel van de borstwering aan de rechterzijde te plaatsen.

De vensters zijn voorzien van (schuif)ramen met een indeling van drie ruiten in de breedte.

45. De linker voorkamer op de tweede verdieping van pand Riviervismarkt 4, nieuwe toestand.

46. De vensters der tweede verdieping, voorgevel.

De voor de Lod. XIV-stijl kenmerkende middenpartij, die zich over meerdere verdiepingen verheft, was nog grotendeels intact. De ontbrekende "klauwstukken" aan weerszijden van het venster op de eerste verdieping zijn in eenvoudige vormgeving wederom aangebracht. De in de 19e eeuw aangebrachte "neo-Lodewijk"-raamhekjes op deze etage werden niet opnieuw toegepast. Het fragiele voegwerk van de gevel is op voorzichtige wijze uitgefreesd en opnieuw aangebracht.

Aan de voet van de gevel is met behulp van hardstenen banden en IJsselsteentjes een strook "eigen erf" van de openbare weg afgezonderd. Door de aanwezigheid van kabels en leidingen in de grond kon toepassing van hardstenen paaltjes met smeedijzeren stangen geen doorgang vinden.

De vensters in de overige gevels hebben eveneens een 18e-eeuwse raamindeling gekregen.

Op de linker binnenplaats zijn in voor- en achtergevel hoge vleugeldeuren aangebracht. In voorkomende gevallen kunnen de vergaderkamer en de directiekamer via de binnenplaats als één geheel worden gebruikt. In het hart van deze plaats is een bronzen kunstwerk, een groep paarden voorstellend, geplaatst (afb. 47). De achtergevel van het achterhuis is enigszins gewijzigd ten opzichte van de oude toestand.

Zoals dat ook vroeger het geval was bij de achtergevel van het huis van nr. 3, was de toegang tot het erf op de beletage gesitueerd (afb. 20). De lager liggende tuin werd met een trap bereikbaar gemaakt. De as entree-gangtuin speelde in de 18e-eeuwse opvatting een belangrijke rol. Voor het gebruik van het pand was het echter noodzakelijk dat de entree vanaf het terrein van de bank in het onderhuis zou plaatsvinden. De deurpartij op de beletage werd daarom in een venster veranderd. De nieuwe ingang kwam in het midden van de onderpui. Het niveauverschil tussen het terrein van de bank en het souterrain is door de aanleg van een verdiepte strook bestrating overbrugd. In de keermuur is een gemetselde trap opgenomen (afb. 9). Het voormalige achtererf van de huizen Riviervismarkt 3 en 4 wordt in de huidige situatie geheel door bankactiviteiten in beslag genomen. Het niet bebouwde terrein doet dienst als parkeervoorzieningen. Met behulp van tuinaanleg op kleine schaal is een "zachte" overgang in de nabijheid van de gerestaureerde panden gecreëerd (afb. 40).

47. De linker binnenplaats van pand Riviervismarkt 4.

48. De achtergevel van pand Riviervismarkt 4 in oude toestand.

49. De achtergevel in de huidige toestand.

Verantwoording van de afbeeldingen

Verzameling Gemeentearchief 's-Gravenhage:
1, 3, 4, 5, 7, 13, 14.

Architectenbureau Braaksma & Roos, 's-Gravenhage:
8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23.

D. Dijkstra: 18.

Stichting Nutsspaarbank, 's-Gravenhage: 32, 33, 35, 36,
38, 45, 46, 48.

Piet Janmaat, Rijswijk: omslag, 2, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 29,
37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49.

Peter Wander, 's-Gravenhage: 6, 30.

Mebest, 19de jaargang, nr. 6 1985: 34.

Opdrachtgever:

Stichting Nutsspaarbank 's-Gravenhage

Uitvoering:

Architectenbureau Braaksma & Roos, 's-Gravenhage
Bouwkostenadviesburo J.F. Köhler, Nieuw-Vennep
Konstruktieburo ir. A.M. van Essen, Voorburg
S/C Adviseurs voor Strategische Communicatie,
Haarlem (interieuradviezen)
Staal B.V., Leiden (hoofdaannemer)
Smit & Van der Linden, 's-Gravenhage
(elektrotechnische werken)
fa. Van der Berg, 's-Gravenhage (loodgieterswerken)
fa. Tiboel, 's-Gravenhage (metselwerken)
fa. Vink, Leiden (voegwerken)
fa. Delstuc, Poeldijk (stucadoorswerken)
Spijker Klimateerservice, 's-Gravenhage (verwarming en
ventilatie)
fa. Van der Sluijs & Co, 's-Gravenhage (schilderwerken)
Pan Brasilia Nederland B.V., Landgraaf (L.) (meubilering
Riviervismarkt 4)